

ՏԵՐ-ԳԱՌՐԻԷԼ

ՊԱՏԿԱՆԵԼԸՆՑԸ ¹⁾

Գլուխ Ը.

Խալիբի քաղաքադիրութեան առաջին եռամեակին զալիս է Նախիջևան յայտնի Ալթունեան Մանուէլ վարդապետ Գիւմուշխանցին, որ իբր թէ Ներսէսի վիճակից փախչելով, դնում էր ալդ ժամանակները Ս. Էջմիածին. նա հասնում է Զատիկ հրազայուցին, կէս գիշերից անց, առաւօտեան դէմ, և ուղղակի դնում է եկեղեցի և հրամայում առաւօտեան ժամն սկսել, այնպէս որ երբ Տէր-Գարրիէլը, որ ախառին պատարագիչ պիտի լինէր, զալիս է ժամ, տեսնում է, որ արդէն գիշերային ժամն սկսել են և երգում են «Տէր, զի բազում»-ը և որ դասում մի վեղարաւոր կայ կանգնած, որ հրամայել է ալդպէս վաղ սկսել ժամերգութիւնը և ասել է, թէ ինքը պիտի լինի պատարագիչ: Նա խոնարհու թեամբ մօտենում է վարդապետին և ողջունում է, իսկ նա սկսում է յանդիմանել ու նախատինք թափել նորա գլխին և, ի միջի պլոց, կոչում է նորան «չարագրգիռ խանգարիչ ազգի». դե Գարրիէլ: Տէր-Գարրիէլը չի դժկամակում, չի վրդովւում, այլ միշտ քաղցրութեամբ է պատասխանում, որովհետեւ հասկանում է նորա հոգու որպիսութիւնը, հասկանում է, որ նա նոյնպէս մոլորուած ու սխալուած է, ինչպէս շատերը, որոնք կարծում էին, որ նա Նախիջևանում

¹⁾ «Լումայ» Բ.

խակապէս պատկերն է Ներսէսի և յօժարութեամբ է կատարում նորա բոլոր հրամանները:

Այս Մանուէլ վարդապետը քանի որ Գրիգորուպօլում դորձել էր Ներսէսի ծրագրով, հաճօյ էր եղել նորան, բայց երբ սկսել էր հակառակ զնալ, իսկոյն և եթ նա գրել էր Ս. Էջմիածնից Յովհաննէս Գառնակերեանին, որ նա փոխադրէ նորան Ղրիմ, իսկ նորա տեղ Գրիգորուպօլում կարգէ Գրիգոր Խուղարաշեանին աթոռակալ: Այդ եղել էր Պատկանեանցի Հաշտարխանում կոնսիստորի ատենադպիր եղած ժամանակը: Յովհաննէս սրբազանը հրամայել էր, որ մի խիստ հրաման գրուի Մանուէլին դուրս գալու Գրիգորուպօլից և երթալու Ղրիմ, իսկ Խուղարաշեանին նորա տեղը կառավարելու աթոռակալ անունով: Տէր-Գաբրիէլը այն ժամանակ գործ էր դրել մի «խարդախ հնարիմացութիւն»։ Նա գրել էր երկու հրաման, բայց Խուղարաշեանի հրամանի մէջ դրել էր մի կտոր թուղթ, որի վերայ գրել էր, թէ այս հրամանը սխալմամբ ձեր սրբութեան ձեռքը կը հասնի, և կնքել ու, իբրև թէ սխալմամբ, հասցէները փոխել էր, այնպէս որ վարդապետի հրամանը պիտի ստանար Խուղարաշեանը, իսկ Խուղարաշեանինը—վարդապետը: Մանուէլ վարդապետը հասկանալով Պատկանեանի միտքը, այն ժամանակ մի շնորհակալութիւն էր գրել Սերոբիմէ վարժապետին և տիրացու Գաբրիէլին և մի կծու նամակ էլ Յովհաննէս սրբազանին, որի մէջ նորա քիթը մի լաւ քորելուց յետոյ, գրել էր, թէ ինքը Գրիգորուպօլը ստացել է իբրև վարձատրութիւն, որովհետև Ներսէսի հետ միասին Դանիէլին էր յանձնել կաթողիկոսական գահը, կորզելով Դաւթի ձեռքից, և Ռուսաստանի առաջնորդութիւնը տուել էր Եփրեմին, հանելով այն Գրիգորի ձեռքից:

Գիւմուշխանցու Նախիջևանից մեկնելուց յետոյ, գալիս է Մոսկովից Միքայէլ Սալլանթեանը և իջևանում է իւր աշակերտ Դաւիթ Ոգոսրաշեանի տանը. նա թէև թշնամի էր Տէր-Գաբրիէլին և բարեկամ Խալիբին, որի հետ ծանօթացել էր Մոսկովում, բայց շատ է խօսում ու դատապարտում այն ստեղծութիւնը, որ կար Խալիբի ու նորա համախոհների մէջ Պատ-

կանեանցի դէմ: Սալլանթեանի Թշնամութիւնը դէպի Տէր-Գարիիէլը սկսուել էր Հաշտարխանում 1817 թուին, երբ նա դեռ Լիբանանցի Յովակիմ վարդապետ անունով նոր միայն եկել էր Հաշտարխան և բնակուել կապուչինների վանքում իրրե հովիւ և քահանայ հռովմէադաւան հայերի, որ ժամանակ այնտեղ էր զտնուում Երուսաղէմի նուիրակ պօլսեցի Կարապետ վարդապետը, որ յետոյ ձեռնադրուեց Եպիսկոպոս Եփրեմից և եղաւ պատրիարք Ալեքիանապօլսեցի Պօղոսից յետոյ, և Սերովբէ վարդապետ Կարնեցին, որ եկել էր Ս. Էջմիածնից և դնում էր Մոսկով Լազարեան ճեմարանի Հայոց լեզուի ուսուցչի պաշտօնով: Հաշտարխանի այդ հայ կաթողիկէները, որոնք Կղեմէս Գալստոսի և նորա ժամանակակից մարդագող որսորդների շանքով դարձած էին, և Քոլլոյն քեզ, Մարիամ», ասելով և մի ծնգան վերայ կաղալով ու ստէպ Յիսուս և Մարիամ կրկնելով, կարծում էին, թէ արդէն իսկ Ֆրանկ եղան, վերջացան, դռա չեն հաւանում Յովակիմ վարդապետին, որովհետեւ դա պատարագի խորհուրդը խտտարում էր Հայոց լեզուով և ոչ լատիներէն, ինչպէս նորանից առաջ կատարում էին լեհացի կսեօնդները, որից և՛ ինքեանք, և՛ ժողովուրդը բան չէին հասկանում: Այդ այն ժամանակն էր, երբ դեռ նոր էր բացուել Հոգևոր վարժարանը և 15 տարեկան Պատկանեանցը կարգուել էր վարժապետ և ուսուցանում էր և՛ քերական, և՛ քերականութիւն և միևնոյն ընդարձակ դահլիճում:

Հայադաւան երիտասարդներից ոմանք սկսել էին լանախել Յովակիմ վարդապետի խուցը, որոնց միջնորդութեամբ ծանօթացել էր նորա հետ և Պատկանեանցը: Սալլանթեանը լսելով նորա դիտութեան մասին պատուիրել էր երիտասարդներին բերել նորա զրուածներից մի պատառ բան, սոքա էլ այդ մասին ասել էին Գարբիէլին: և նա տուել էր նոցա տանելու իւր ուսուցչու լեզուից թարգմանած Դիողորոս Սիկիլլացու մատենադարան կոչուած հնախօսութիւնից «Ալէքսանդր Մակեդոնացու արկածները» և խնդրել էր, որ եթէ վարդապետը մի սխալ զտնէ լեզուի դէմ, նշանակէ ձեռագրի վերայ: Գարբիէլը թարգմանութեան կցել էր մի վերջաբան, որ սկսուում էր՝ «Փառք

երկրավարութեան» խօսքերով: Սալլանթեանն ասել էր, որ չբախտէ ասել երկրավարութիւն, այլ «աշխարհավարութիւն», և այլն: Շուտով Պատկանեանցը և անծամբ տեսնուել ու ծանօթացել էր Սալլանթեանի հետ. նա նորան հրաւիրել էր իւրեանց տունը, ուր եկել էին Սերովբէ Կարնեցին և Կարապետ վարդապետը և մինչև լոյս ուրախութիւն էին արել: Սորանից յետոյ շուտով սառնութիւն է ընկել Կարապետ վարդապետի և Սալլանթեանի մէջ և դորա պատճառն եղել էր վերոյիշեալ երիտասարդներից մէկը—Յովհաննէս Շամբորեանցը, որ տարածել էր, թէ Սալլանթեանը ասել է, թէ Կարապետ վարդապետի գիտութիւնը մի կատուի բեռ կ'լինի, և լատինների եկեղեցում քարոզել է հայոց եկեղեցու և նորա կարգաւորների դէմ և ասել է, թէ հայոց եկեղեցում հոգու փրկութիւն չկայ, և այլն:

Մի օր ժողովուրդը խափանել է Սալլանթեանի հայ պատարադը և նա եկել, մտել է հայոց եկեղեցին, ցանկանալով տեսնել Պատկանեանցին: Այդ ժամանակ Կարապետ վարդապետը քարոզ է խօսել և մի լաւ լանդիմանել Սալլանթեանին, որի մասին և նա յետոյ զանգատուել է Պատկանեանցին, ասելով, թէ ինքն եկել էր, որ միասին երթան առաջնորդի մօտ՝ հայ եկեղեցու ծոցը մտնելու, բայց Կարապետ վարդապետն իւր քարոզով այնպէս խոցել է նորա սիրտը, որ նա թողել է իւր ալդ մտադրութիւնը: Սերովբէ վարժապետը հարցրել է նորան, թէ քանի որ դու քարոզում ես, թէ հայոց եկեղեցում հոգու փրկութիւն չ'կայ, ինչո՞ւ ես ուզում հայոց եկեղեցին մտնել. նա պատասխանել է, թէ այո՛, չկայ, բայց ինքն ուզում է «դիմել իչին դէլիլ, գիւնրմ իչին», այսինքն ոչ հաւատի, այլ կեանքի համար: Այնուհետև Պատկանեանցը վարձել է նորա համար մի փոքրիկ բնակարան, ուր նա փոխադրուել է կապուէիների վանքից և կերակրուել հայերի հալթալթած ապրուստով: Այս տեւել է մի քանի ամիս, և նա սկսել է քարոզել ու տարածել ժողովրդի մէջ, թէ Պատկանեանք հայր ու որդի կաթոլիկ են: Սորանից յետոյ Յովակիմ վարդապետը քանիցս գժտուել ու հաշտուել է իւր կաթոլիկ ծխի հետ, մինչև որ դարձել է հայոց եկեղեցու ծոցը և դադար գտել Մոսկովում Լազարեան ճեմա-

րանում: Եւ այդ ժամանակամիջոցում, չնայելով, որ նա պատ-
ճառ է եղել Լաղարեանների սառնութեան դէպի Պատկա-
նեանցը, նա, Յովհաննէս սրբազանի հրամանով, ուղարկել է նո-
րան վեղարի, գաւաղանի և խաչի հետ միասին և մի ընտիր
վկայական, որի մէջ նորա անունը փոխուած էր Միքայէլ:

Խալիբի քաղաքադիւխութեան եռամեակից յետոյ, հետեւեալ
1836, 37 և 38 եռամեակի համար ընտրուում է նոյն Խալիբի
շանքով Գարրիէլ աղա Խօջայեանը, որ Մարկոս աղայի պէս
միայն քաղաքադիւխի անուն էր կրում, իսկ իրօք պաշտօնը կա-
տարում էր ինքը Խալիբի: Այդ Խօջայեանի քաղաքադիւխութեան
առաջին տարին—1836 թուին, գալիս է Ս. Էջմիածնից նուի-
րակութեան պաշտօնով («Փոքր») կոչուած Յովսէփ արքեպիս-
կոպոս Վեհապետեանը, որ ունէր իւր ձեռին երկու կոնդակ՝
և՛ հրաժարուած Եփրեմից, որի սպասաւորն էր եղել ժամա-
նակով, և՛ ընտրուած կաթողիկոս Կարբեցու: Սա բերել էր
Պատկանեանցին երկու նամակ՝ Կեսարացի Բարսեղ արքեպիս-
կոպոսից և Յովսէփ արքեպիսկոպոս Մարուքեանից, որոնք իւ-
րեանց աղբեցութեամբ Ս. Էջմիածնի սիւներն էին համարուում:
Ահա՛ այդ նամակներն առիթ են տալիս Թադէոս վարդապետին
ամբաստանելու Ներսէսի առաջ Պատկանեանցին, թէ նա յա-
րաբերութեան մէջ է մտել Կարբեցու հետ: Ներսէսը պահան-
ջում է կոնդակներն ու նամակները և կարդալով ու համոզուե-
լով, որ Թադէոս վարդապետի ակնարկածները նոցա մէջ չկան,
վերադարձնում է, պատուիրելով Պատկանեանցին իւր տալիք
պատասխանը նամակներին նախապէս իրան հաղորդել: Յովսէփ
Փոքրի տիրացուն էր Աբէլ անունով մէկը, որին նա իւր հետ
տանում է Քիշինեւ, որտեղ նա, այդ տիրացուն, աշակերտում
է Մսեր սարկաւազին և ստանում այնքան գիտութիւն, որ
յետոյ լինում է յայտնի Աբէլ արքեպիսկոպոսը, Ատրպատականի
ժամանակաւոր առաջնորդը և «Արարատի» խմբագրութեան
անդամ ու օգնականը:

Մըկըր Պօպովի հաշուի գործը, վերջապէս, լուծուում է
և Թադէոս վարդապետը Ներսէսի հրամանով 15,000 սօմ ծախս
անելուց յետոյ, 1838-ի մարտին վերադառնում է Ղրիմ և Պատ-

կանեանցն երեք տարի արգելուած Ֆալուց լետոյ, վերստին իրաւունք է ստանում քահանայապետութեւն. նա աւագ ուրբաթ օրը քարոզ է խօսում, զատկին էլ տնօրհնէք շրջում, սկսելով Խալիբի և իւր միւս հակառակորդների տներէց, և լաւ արդիւնաւորուում: Գարբիէլ Խօշայեանից լետոյ, 1839, 40 և 41 եռամեակի համար ընտրուում է քաղաքապետիս դարձեալ Խաչատուր Խումաշեանը, որ արգէն առաջուանը չէր, այլ անցել էր Խալիբի կողմը: Սորա կառավարութեան առաջին տարին վերջանալու վերայ էր, երբ Ներսէսից ստացուում է մի ծրար հոգևոր կառավարութեան և Խումաշեանի անունով, որ երբ բաց են անում, միջից դուրս է գալիս մի ուրիշ ծրար Պատկանեանցի անունով: Ներսէս հարցնում էր Պատկանեանցին, թէ ի՞նչ է եղել այն թուղթը, որ պարունակում էր իւր մէջ նախարարութիւնից 1831 թուին եկած թղթի պատասխանը հայոց մատաղի մասին ընդհանրապէս և թէ ե՞րբ է մտել հայոց մէջ այդ սովորութիւնը: Այդ պատասխանը գրել էր Ներսէսը Գիշինւում և թարգմանել էր ռուսերէն Պատկանեանցը և սրբագրել տսւել ռուս աւագ քահանայ Լանչկովսկուն, որովհետեւ այդ օրերը Ալամդարեանը խռովել էր և չէր երևում առաջնորդարանում, այլ ճաշում էր իւր սենեակում: Եւ այդ բոլորը կատարուել էր առաջնորդի սենեակում և թղթերը ֆնացել էին նորա մօտ: Այսպէս էլ պատասխանում է Պատկանեանցը, աւելացնելով և իւր կարծիքը մատաղի մասին, որ նա լսել էր Սալթանթեանից 1817 թուին հաշտարխանում:

Մի ամսից լետով նոր հարցմունք է գալիս Ներսէսից, թէ նախարարութիւնը հարցրել է Յովհաննէս կաթողիկոսից, թէ ինչո՞ւ համար հայոց եկեղեցին խաչակնքելու ձեռն աւանդել է այդպէս, և ոչ որպէս Յունաց եկեղեցին: Կաթողիկոսը պատասխանել էր, թէ որովհետեւ արեգակը ձախից աչ է դնում, այդ պատճառով էլ մենք հայերս խաչակնքելու ժամանակ ձեռքերս ձախից դէպի աջ ենք տանում: Պատկանեանցը պատասխանում է, թէ քահանան, լինի նա հայ, թէ լոյն, երբ խաչակնքում է ժողովրդի վերայ և ասում է՝ «խաղաղութիւն ամենեցուն», իւր ձեռքը միշտ տանում է ձախից դէպի աջ, և

երբէք չի տանում աչից դէպի ծախ: Եթէ մէկը գրեւով կամ մատիտով մի խաչ է ուղղում քաշել, նա մինչ առաջին գիծը քաշում է վերեւից ներքեւ, երկրորդ գիծը, որով նա պէտք է կիսէ ուղղահայեաց գիծը, ո՞րտեղից է սկսում՝ ծախից դէպի աջ, թէ՛ ընդհակառակը, ինչպէս անում են չրէաները և Արաբացիները:

Սորանից յետոյ գալիս են երրորդ և չորրորդ հարցմունքները, և Պատկանեանցը կասկածանքի մէջ է ընկնում, թէ այդ բոլորի պատճառն ի՞նչ պիտի լինի. նա միտքն է դնում զրել Լանչկովսկուն և նորանից տեղեկանալ հանգամանքներին, բայց մտածում է, որ Ներսէսին շատ էլ հաճոյ չի լինիլ, եթէ նա իմանայ, որ Լանչկովսկին գիտէ նորա թղթակցութեան առարկաները: Սակայն նորա կասկածները շուտով փարատում է մի հնդկահայ պատանի, որ ծառայում էր Մագիստրատում և որ առաջ ծառայել էր Սիւնհոդոսում: Նա հաղորդում է նորան, թէ Ներսէսը սկսել է մի անախորժ թղթակցութիւն Սինօդի հետ և զորա շարժառիթն եղել է այն, որ Ներսէսն իւր զրադրութիւնների մէջ չէր գրում Սիւնհոդոս, Սինօդ սովորական ձևերը, այլ Սինոտ, որ նմանում էր սնոտի բառին, որից և Սինօդականները շատ վիրաւորուել էին և Յովսէփ արքեպիսկոպոս Մարութեանի և Ստեփան արքեպիսկոպոս Վեհապետեանի ստորագրութեամբ միյանդիմանութիւն էին գրել նորան. — «Սանձեա՛ զյանդուղն գրիչ թո և մի՛ համարծակիր ապարասան խժբժանօք անարգել զպատիւ սրբազնագումար ժողովոյս, որոյ անդամք կարգակիցք են և հաւասարապատիւ եպիսկոպոսունք և արքեպիսկոպոսունք»:

1840 թուին լուր է հասնում, թէ կոմս Միքայել Վօրօնցովը դուրս է եկել չրչառայելու իւր իշխանութեան ենթարկուած Նոր-Ռուսիոյ երկրի քաղաքները: Տէր-Գաբրիէլը մտածում է օգտուել այդ հանգամանքից և երբ կոմսը հասնի Նախիչևան, խնդրէ նորան, որ նա միջնորդէ կալսեր առաջ՝ վերացնելու գլխահարկը, որ դրուել էր չալսերի վերայ 1836-ին և հակառակ էր արտօնագրին: Գաղտքի մեծամեծները թէև բողոք էին ուղարկել այդ գլխահարկի առթիւ և արտօնագիրը եղծե-

լու համար ուր հարկն է, բայց այդ միայն առ երես էր, նոքա ուրախ էին, որ դորանով պիտի կարողանային բոլորովին ստրկացնել ժողովուրդը, ինքեանք նոցա տեղ հատուցանելով և իրանց ծառայեցնելով նոցա, և արդէն իսկ հաւաքել էին գլխահարկի դումարը 36, 37, 38, 39 և 40 թուերի համար և պահել քաղաքի զանձարանում, որ լողոքի բացասական պատասխան ստացուելու դէպքում իսկոյն և եթ հատուցանեն արքունի զանձարանին: Երբ կոմսը հասնում է Ռոստով, Խալիբը, որ քաղաքապետն էր չինելով, իսկապէս քաղաքապետութիւն էր անում Խաչատուր Խումաչեանի տեղ, դնում է Տագանրոգ և բերում քաղաքապետ բարոն Օտտօ Պրանկին, որին շատ էր սիրում կոմսը: Մեծամեծների ցանկութիւնն այն էր, որ այդ Օտտօն աչակից լինի նոցա, երբ նոքա աղերսեն գլխահարկը ընդունելու և դորա փոխարէն աղատութիւն տալու, որ Նախիչևանի բնակիչները ըստ հաճոյից քաղաքից դուրս գան, նոցա կալուածներում ապրեն և նոցա հողերը մշակեն և գլխահարկը նոցա տեղ ինքեանք հատուցանեն: Իւր մտածածը գլուխ բերելու նպատակով Պատկանեանքը կոմսի Նախիչևան գալու նախընթաց օրը մի քանի նպատակալորմար կարգադրութիւն է անում. նա, նախ իմաց է տալիս ժողովրդին, որ հաւաքուեն Լուսաւորչի շուրջը և թաքչին, մի մասն էլ բռնեն բոլոր փողոցապուկները, որոնք դուրս են գալիս Լուսաւորչի մեծ փողոցը, որպէս զի միշտ չտան կոմսի կառքը ծռելու և ուրիշ փողոցով տանելու Խումաչեանի տունը նախաճաշի, ինչպէս որ կարգադրել էին Պալիբը և իւր համախոհները. երկրորդ, կարգադրում է, որ քահանաները առաւօտեան ժամից յետոյ չցրուեն և եթէ տեղ երթալու էլ լինին, իսկոյն վերադառնան. երրորդ, եկեղեցու դուռը բաց լինի և ժամհարներին մէկը զանգակատանը հսկէ, որ հէնց որ կոմսի կառքը Ռոստովի բերդի դռնից դուրս գայ, մեծ զանգակը հնչեցնէ, իսկ երբ հասնի Նախիչևանի քաղաքապետին, բոլոր զանգակները հնչեցնէ, որ բոլոր ժողովուրդը հաւաքուի: Թէև Խալիբը տեղեկանում է այդ բոլորի մասին և բէշլիներ է ուղարկում ցրելու ժողովուրդը և փողոցապուկները մտքերելու, բայց նոքա, այդ բէշլիներն էլ, հասա-

րակ ժողովրդից լինելով, խառնուում են նոցա հետ և նպաստում գործին, փոխանակ արդելք լինելու: Տեսնելով, որ այդ չլաշողեց և ստիկանական միջոցները չօգնեցին, Խալիբը առնում է իւր հետ քաղաքադուլիս Խռմաշեանին, բառօն Ֆռանկին և քաղաքի միւս իշխանաւորներին և գալիս, մտնում է Ս. Լուսաւորի, որ եկեղեցու դռները փակել տայ, ժողովուրդը ցրէ և Վօրօնցովին միշտ տայ, առանց եկեղեցի մտնելու, ուղղակի քաղաքադուլիս տունը հաշի երթալու: Եկեղեցում քաղաքապետը մօտենում է Տէր-Գարրիէլին, որ սեղանի դէմ զրքակալի մօտ հանգնած էր, և հրամայում է եկեղեցու դուռը փակել և ժողովուրդը ցրել, բայց նա պատասխանում է, որ եկեղեցու մէջ իշխանութիւնն իրան է պատկանում և ուրիշ ոչ ոքի, ուստի և ոչ ոք չի կարող նորան հրամայել այս կամ այն անել: Նա պատուիրում է հոգեւորական դասին ղրքստաւորուել և ինքն էլ առնում է շուրջառ ու խաչ և դուրս դուլիս ընդառաջ, որովհետեւ այդ ժամանակ հնչում է մեծ զանգակը և յետոյ միւս զանգակները, որ նշան էին, թէ կոմսի կառքը մօտենում է: Հասնում է կառքը, և, թէև Խալիբի յայտնի ծառայ Վարտուլ Ստեփանը» աշխատում է ծռել տալ դէպի Խաչատուր աղայի տունը, բայց ժողովուրդն ուրախութեան գոռումքներ անելու դիմակի տակ սպառնում են նորան և չեն թողնում շեղելու կոմսին ուղիղ ճանապարհից: Կոմսը հասնելով եկեղեցուն և տեսնելով զքեստաւորուած հոգեւորականներին, իջնում է կառքից, համբուրում խաչը և խուռն բաղմութեան հետ մտնում եկեղեցին: Պատկանեանցը հանում է ծոցից մի թուղթ, կարդում և խնդրում գլխահարկը վերացնել, առնել միայն տնահարկ և պահպանել արտօնագիրը, և այս ասելով, ծունգ է չոքում: Նորա օրինակին հետեւում է և բաղմութիւնը: Կոմսը շատ գլխաւորութում է. նա արտասուում է և բարձրացնելով Պատկանեանցին, խոստանում է ուղղակի Պետերբուրգ երթալ և չվերադառնալ, մինչև որ գլխահարկը վերացնել տայ:

1841 թիւը Խաչատուր Խռմաշեանի երկրորդ տնգամ քաղաքադուլիս թիւն անելու եռամեակի վերջին տարին էր, և նա այլ ևս վերընտրուելու յոյս չուներ: Ժողովրդի ծայնը արդէն

հետեւեալ եռամեակի քաղաքագլխութեան համար թեկնածու որոշել էր Խալիբին, որ այդ ժամանակ արդէն այնքան յառաջացել էր, որ, կարելի է ասել, ամենաազդեցիկ մարդն էր դարձել քաղաքում: Խռմաշեանի քաղաքագլխութեան առաջին եռամեակը—1827, 28, 29—շատ յաջող էր անցել, և նա քաղաքացւոց մէջ լաւ անուն ու յիշատակ էր թողել, որի հետեւանքը պէտք էր համարել և նորա երկրորդ անգամ քուէներէ բաղմութիւն վաստակելը: Այն ժամանակ նա դեռ նոր մարդ էր Նախիջևանում. նա առւտուր ունէր Ղրիմում և նոր միայն վերադարձել էր ճոխացած, նա թէև բարկացող ու կանչվառող բնաւորութիւն ունէր, բայց բարի էր, աշխոյժ և եռանդոտ. նորան իւրեանց փորձառութեամբ օգնում էին ուրիշները, նամանաւանդ Գէորգ աղա Օդարաշեանը, որի աշխատանքով զըլխաւորապէս և նա ընտրուել էր քաղաքագլուխ, որովհետև, ինչպէս ասացինք, նա գեռ նոր էր և ժողովուրդը չէր ճանաչում նորան: Իսկ այդ երկրորդ եռամեակի ընթացքում նա բոլորովին փոխուած էր և ոչ մի բանով չէր յիշեցնում առաջուայ եռանդոտ, անկախ գործող Խռմաշեանին, բացի իւր անտեղի դռոււմ-գոչում հանելու և յաճախակի «զարմանալի» բառը գործածելու սովորութիւնը պահպանելուց: Խռմաշեանի կուսակցութիւնը, որ առաջ շատ հղօր էր, 1839, 40 և 41 թուերին հետզհետէ բոլորովին քայքայուում ու կորցնում է իւր նշանակութիւնն և ազդեցութիւնը. ինքը Խաչատուր աղան էլ կորցնում է իւր անկախ գործելու, լաւ խորհրդակիցներով իրան շրջապատելու զնահատելի յատկութիւնը և ենթարկուում է Խալիբի ազդեցութեան այն աստիճան, որ, համարժակ կարելի է ասել, որ քաղաքագլխի անունն այդ եռամեակում նորանն էր, իսկ քաղաքագլխութիւն անողը իրօք Խալիբն էր: Պատկանեանցի յարաբերութիւնը նորա հետ առաջ շատ բարեկամական էր. Խաչատուր աղան էր շինել նորա դպրոցը. նա էր նորան հրաւիրել Հաշտարխանից Նախիջևան և նորա ուսուցչութեան ժամանակ ամեն բանում թե ու թիկունք եղել նորան. նա էր, վերջապէս, բաւականին մեծ ծախս արել տպարանի համար, որ կամեցել էր բանալ Պատկանեանցը, բայց չէր

յաջողել: Այս բարեկամութիւնը ամրապնդուել էր նոցա մէջ նամանաւանդ այն ժամանակից, երբ Խումաշեանի Ստեփան որդին կնքել էր նորա Մարիամ աղջկան: Սակայն վերջին ժամանակները, երբ բոլորեքեան թշնամացել էին Պատկանեանցի հետ, Խաչատուր աղայի յարաբերութիւնն էլ նորա հետ Խալիբի ազդեցութեամբ կամաց-կամաց վատանում է և մի երկու ընդհարումից յետոյ փոխուում է ատելութեան ու թշնամութեան: Ընդհարումներից մէկի ժամանակ, օրինակի համար, Խումաշեանը այնքան բարկանում է, որ թքում է Պատկանեանցի երեսին. նա էլ չկորցնելով իւր հոգու խաղաղութիւնը, հանում է թաշկինակը, սրբում է թուքը երեսից և ասում է. «Խաչատուր աղա, դու թքեցիր իմ երեսին, և ես սրբեցի ու տեղը ոչինչ չփնաց, բայց եթէ ես թքեմ քո երեսին, իբրեւ անշինչ դրոշ կմնայ յաւիտեանս յաւիտենից քո վերայ և քո սերնդի վերայ և ոչնչով հնար չի լինիլ սրբել»: Տէր Գաբրիէլի այս խօսքերը խոր խոցում են դռուղ աղայի սիրտը, որովհետեւ նա ընդունում է նորան իբրեւ քահանայի անէծք, որ որդէցորդի պիտի ծանրանայ նորա սերնդի վերայ և ոչ մի հնար չպիտի լինի այդ անէծքի տակից դուրս գալ: Նա այս մասին մինչև անգամ բողոքում է և առաջնորդին, և Ներսէսը հրամայում է Պատկանեանցին հաշտուել իւր առաջնորդական զործակատարի հետ, բայց Խումաշեանը չի հանգստանում. նա միշտ զանդստոտում է, թէ Տէր-Գաբրիէլի հաշտութիւնը իւր հետ անկեղծ չէ, և այլն:

Ժողովրդի ծայրն ինչպէս որ որոշուած է լինում, այնպէս էլ կատարուում է. Խալիբը 1842, 43 և 44 եռամեակի համար ընտրուում է քաղաքաքլուխ համարեալ թէ միածայն: Նա այս անգամ զործում է աւելի համարժակ, քան թէ իւր քաղաքապիսութեան առաջին եռամեակին: Տուրքերի ծանրութիւնը սաստկանում է, Ժողովրդից փող հաւաքելու դէպքերը յանախում են, Թէև ամենքը զԺողոհ են լինում դորանից, բայց տալիս են, որովհետեւ վախենում են նորանից իբրեւ հզոր մարդուց, որ կարող էր ընկած տեղը շատ ու շատ փլատել: Հաւաքուում էր փողը զանազան պատրուակներով—այսօր Տա-

դանրօղի քաղաքապետը պիտի գայ, վաղը քաղաքի այս ինչ դործը պէտք է յաշուեցնել, երբորդ օրը մի ուրիշ պէտքի համար և այսպէս անվերջ: Դրամը մտնում էր Դոմար, իսկ այնտեղից ծախսուում էր քաղաքապետի ցանկութեամբ, առանց հսկողութեան, առանց հաշուետուութեան. ո՞վ կհամարձակուէր բերան բաց անել և հաշիւ պահանջել: Խալիբի քաղաքապետութեան դոյն իսկ առաջին տարին—1842-ին, կոմս Վօրօնցովը կրկին այցելում է Նախիջևանը և Պատկանեանցը երկրորդ անգամ մեծ շքով ու հանդիսաւորութեամբ ընդունում է նորան եկեղեցում, նախապէս կոմսի եկեղեցում կանգնած նախկին տեղում մի սիւն կանգնեցնելով, կանաչ կերպասով ծածկելով և վերան գլխահարկի վերացնելու թուականը գրելով—1840 թ. Տէր-Գարրիէլը նորից մի գրաւոր հառ է խօսում ու յանձնում թուղթը կոմսին, որ ուրախ ու զուարթ ընդունում է ու դնում Խալիբի տունը, տանելով իւր հետ և ճառախօսին ու նորա հետ երկար խօսելով: Կոմս Վօրօնցովը այդ դէպքում աւելի երախտագէտ է դառնում, քան թէ Խալիբեանք և միւսները, որոնք ամենևին բանի տեղ չէին դրել նորա արածները և մինչև իսկ գլխահարկի լուրը ստացուելու միջոցին, երբ հասարակութեամբ գոհացողական մաղթանք էին կատարել եկեղեցում, գլխաւոր պատճառ եղողին մի կողմ թողնելով, Ս. Յաչի («Վնասուպարտ») Մկրտիչ վարդապետին էին հրաւիրել եկեղեցական հանդիսին նախագահելու: Նոյն իսկ Խռմաչեանի ընդհարումներից մէկը նորա հետ պատահել էր դոյն իսկ միջոցին: Կոմսի աշխատանքի և գլխահարկի վերացման գործի յաջողելու լուրը հտղորդել էր Նախիջևան իւր Պօղոս եղբորը Սիմէօն Դրիգորեան Սուլթանշահեանը, և Պօղոս Սուլթանշահեանն էլ այդ առթիւ մեծ հացկերութ էր սարքել իւր տանը, բայց չէր հրաւիրել ոչ Պատկանեանցին և ոչ էլ Խռմաչեանին, որով չարաչար վիրաւորել էր այդ վերջինի փառասիրութիւնը: Սա այն ժամանակ այցելութեան էր եկել Պատկանեանցին և հաղորդելով նորան այդ հանգամանքը և իւր գալրդութիւնը առթիւ չալտնելով, աշխատել էր գրգռել և Պատկանեանցին և ստիպել այդ մասին քարոզ ասելու եկեղեցում և պախարակելու Խա-

լիբեանց ընթացքը, բայց բարեբաղդաբար Պատկանեանցը կա-
րողացել էր այդ անգամ զսպել իրան և չհամաձայնել, որով
թէ և զպարացրել էր իւր կնքահօրը, բայց պահել էր թէ իւր և
թէ եկեղեցու պատիւը: Մենք ասում ենք Քարեբաղդաբար
այս անգամ», որովհետեւ պէտք է խոստովանել, որ Պատկա-
նեանցը շատ անգամ եկեղեցու բեմը շինել է կռուի ասպարէզ
և հասարակաց խնդիրների դիմակի տակ իւր քարոզների, կամ,
ինչպէս ինքն ասում է, «որոտուֆների» մէջ լաճախ իւր անձ-
նական կիրքն է առաջ քշել, պախարակել իւր թշնամիներին,
շատադովել իւր բարեկամներին:

Դյուլիս Թ.

1842-ին մեռնում է Յովհաննէս Կարբեցին և ընտրողա-
կան ժողովը 1843-ին առաջին անգամ, Պոլոժենիայի հիման-
վերայ, Տանկահայոց, Պարսկահայոց և Ռուսահայոց հոգևոր և
աշխարհական պատգամաւորների մասնակցութեամբ ընտրում է
երկու թեկնածու՝ Ներսէսին միաձայն և Երուսաղէմի Զաքարիա
պատրիարքին ծայների համեմատական առաւելութեամբ: Պատ-
կանեանցը Մակարիայի տօնավաճառումն է լինում և այնտեղ
առաջին անգամ իմանում, որ Նիկողայոս կայսրը 1843-ի օգոս-
տոսի 10-ին հաստատել է կաթողիկոս Ներսէսին, պատուիրե-
լով նորան Բիշինեից երթալ Պետերբուրգ տեսակցութեան, և
որ արդէն նա գնացել է: Դոյն իսկ միջոցին տօնավաճառում
նա պատահում է Մոսկուսոյնակ յայտնի Յովհաննէս Յովնա-
նեանին, ու տալիս է նորան կաթուղիկոսի հաստատութեան
ռեսկրիպտը կարգալու և թարգմանելու հայերէն: Պատկա-
նեանցը կարծես թէ ընդգծամբ հասկանալով, որ ինքն այդ
ընտրութեամբ դատապարտուած պիտի լինի սար ու ծոր ընկ-
նելու, կամենում է թեթեւանալ ընտանիքից, նորա մեծ որդի-
ները Ռափայէլն ու Յովհաննէսը արդէն Լազարեան ճեմարա-
նումն էին, փոքրին էլ դորանից մի փոքր առաջ նա ուղար-
կել էր Վօրօնեժի նորակառոյց կադետների կորպուսը, այժմ էլ
իւր վերադարձին շտապում է նշանել իւր հարսնացու դուստր

Մարիամին և այդպիսով պատրաստուում է ամեն փորձանք կրելու:

Դոյն 1843 թուին լուր է տարածուում, թէ Նիկողայոս կայսրը կամենալով վերջ դնել այն բոլոր անիրաւութիւններին, որոնք կատարուում էին լայնատարած տէրութեան սահմաններում և որոնց լուրը արդէն իսկ հասել էր նորա ականջը, հրամայում է ամեն կողմ սենատորներ ուղարկել՝ խստութեամբ քննելու ամեն բան և իրան ղեկուցանելու: Դորա վերայ Եկատերինսոյաւի նահանգի համար քննիչ կարգուում է գններալ Ժեմչուժնիկով արդարամիտ սենատորը, որ 1844-ին աշնանը հասնում է Նախիչևան և ձեռնարկում է Մազխարատի գործերի քննութեան և գտնում շատ անկանոնութիւններ, որոնց համար սակայն նա ներողամիտ է լինում, որովհետև այնպէս է կարծում, որ այդ բոլորն առաջ է եկել ոչ թէ կառավարիչների չար դիտաւորութիւնից, այլ պարզամտութիւնից: Այդ մասին խնդրել էր նորան Պաականեանցը, պատուով ընդունելով նորան եկեղեցում երեկոյեան ժամերգութեան ժամանակ և առաջիկայ կիւրակէին ևս հանդիսաւոր պատարագ լսելու հրաւիրելով: Ժեմչուժնիկովը թէև իւր որդու ու սոստիճանաւորների հետ իջևանել էր Մարկոս աղայի տանը, բայց նորա ծախսը բոլորամասն հոգում էր քաղաքը: Նորա գալու երկրորդ կիւրակէին քաղաքը պատրաստում է նորա պատուին մեծածախ երեկոյթ դպրոցի դահլիճում, որին ներկայ է լինում և քաղաքապետ Օտտօ Փռանկը, որ արդէն ղգում էր, որ իւր պաշտօնի վերջը հասել է: Այդ ժամանակները Վօրօնցովը արդէն իսկ տեղափոխուել էր Կովկաս մեծ պաշտօնով և նորա կարգած մարդիկը հետդիտէ դուրս էին դալիս պաշտօնից: Նորա տեղը Նոր Ռուսիոյ երկրի կուսակալ Նշանակուել էր Փեօդօրովը, որ մի շատ արդարամիտ մարդու հօշակ էր վայելում: Երեկոյթին Ժեմչուժնիկովը շատ է խօսում Պատկանեանցի հետ. նորա կարծիքով Նախիչևանը գնալով պիտի նուաղէր ու ընկնէր, իսկ Ռոստովը աճէր ու մեծանար, և այդ բոլորը նորա համար, որ Նախիչևանցիք չունէին իրանց մէջ մի սրտացաւ ու հասկացող մարդ. նօքա միշտ փակ աչքով են ընտրել դատաւոր,

հոգաբարձու և քաղաքապետիս. արդեօք ի՞նչ պիտի գրուի նախիջևանի պատմութեան մէջ,—թէ ալս ինչ դատաւոր կամ քաղաքապետին երեք տարի դնացին—եկան Մադխտրատ և Դոււմը, աթոռները մաշեցին, կերան ու խմեցին և դուր ժամանակ վատնեցին: Թէև Խալիբի դրութիւնը շատ խախուտ է լինում, բայց վերջ ի վերջոյ նա կարողանում է այնպէս անել, որ մտնում է քննչի աչքը, նամանաւանդ Գոգոյեանի ի պատիւսենատորին սարքուած ճոխ երեկոյթից յետոյ, այնպէս որ նորա քաղաքապետի վերընտրուելը երրորդ անգամ, 1845, 46 և 47-ի եռամեակի համար, ապահովուած կարելի էր համարել:

Կաթուղիկոս ընտրուած և հաստատուած Ներսէսը, որ 1843-ին դնացել էր մայրաքաղաք և անօրինակ շքով ընդունուել կայսրից և մի քանի ամիս այնտեղ տկարացել և «մի գերմանացի մեսմերեան զաղտնիքին ծանօթ տիկնոջ մագնիսաշօշափ բժշկութեամբ» ապաքինուել, արդէն վերադարձել էր Քիշինէ, ճանապարհին մտնելով Մոսկով, դատելով Լազարեան ճեմարանում Սալլանթեանին և հրամայելով արտաքսել ճեմարանից Յովհաննէս և Ռափայէլ Պատկանեանցներին և պատուէր ուղարկելով իրան Պատկանեանցին, թէ թո՛ղ նա պատրաստ լինի իւր արածների արժանի վարձն ստանալու: Քիշինէից նա կոնդուկով պատուիրում է Մարուքեան Յովսէփ արքեպիսկոպոսին և «կաշի» Ստեփան հպիսկոպոսին, որ նոքա դան Մողղոկ և սպասեն իրան, իսկ ինքը 1844 թուի մեծ մասը մնում է Քիշինէում, որովհետև 15 տարի ապրած լինելով այնտեղ, ընտելացել էր և դժուար էր նորան հեռանալ այնտեղից շուտով: 1845 թուի սկզբին նա դուրս է գալիս դէպի Ղրիմ և այնտեղ անցկացնում նոյն թուի վերջին տաս ամիսը: Քիշինէից դուրս գալուց առաջ, նա հրամայում է, որ վիճակի ամեն կողմից երթան ձեռնադրուողներ, որ երկար ժամանակ իրանից յետոյ քահանայի կարօտութիւն չլինի, որովհետև միտք ունէր, դեռ իւր տեղը առաջնորդ չընշանակել, որ հնար լինի վիճակի արդիւնքը հաւաքել իւր ձեռքը և այն գումարով կառուցանել Ս. Էջմիածնում հազար մանուկների համար մի ճեմարան, որի մասին նա խօսել էր կայսեր առաջ և մայրաքաղաքներում շատ

տեղ, և, վերջապէս, տալ վիճակին այնպիսի քահանաներ, որոնց ձեռքով կարողանայ հասնել իւր ունեցած նպատակներին:

Դոյն իսկ 1845 թուին գալիս է կոմս Վօրօնցովի տեղը նշանակուած Ֆեօդորովը. նա առաջ իջեալնում է Ռոստովում և այդտեղից կոչելով իւր մօտ Խալիբին և Մագիստրատի աստե- նադպրին, չարաչար բարկանում է նոցա վերայ և կալանաւո- րում: Պատկանեանցը, երբ միւս օրը Ֆեօդորովը գալիս է Նա- խիջեան, ընդունում է նորան նոյն կարգով, ինչպէս մի ժամա- նակ Վօրօնցովին, և իւր ճառով փոխում է նորա տրամադրու- թիւնը դէպի Սալիբը, որի վերայ մի աղտոտ բողոք էր ներ- կայացրել նորան կառապանի կինը, որ տիկին Սալիբեանի նա- ժիշան էր, և դորանով զրգռել գէներալի զայրոյթը քաղաքա- դիւի դէմ ու նորան արգելելու պատճառ եղել: Քաղաքի մէջ այդ ժամանակները արդէն լուր էր տարածուել, որ Ներսէսը շուտով պիտի գայ և պատժէ Պատկանեանցին, և այդ լուրն անպէս էր ազդել ամենքի վերայ, որ նորա կուսակիցների թիւը, որ առանց այն էլ շատ ստուար չէր, զգալի կերպով նուազել էր: Գործը այդ դրութեան մէջ է լինում, որ լուր է տարած- ւում, թէ 17 տարեկան Կոստանդին արքայորդին երկարատե- ծովային ճանապարհորդութիւն կատարելուց յետոյ, հասել է Սևաստոպօլ և այնտեղից էլ պիտի գայ Ռոստով: Պատկանեանցը, որին Սալիբը Տագանրոգից հաղորդել էր այդ լուրը, սկսում է պատրաստութիւն տեսնել՝ արքայորդուն վախճապէս ընդու- նելու: Հոկտեմբերի 15-ին, երբ պիտի գար կայսերազնը, Պատ- կանեանցը գնում է եկեղեցի, որ կատարէ ընդունելութիւնը: Սալիբը նորա գլխին մի խաղ խաղալու նպատակով, ծածուկ հրաւիրել էր Ս. Սաչից Մկրտիչ վարդապետին և նորան յանձ- նել ընդունելութեան հանդէսը կատարել, պատուիրելով միան- դամայն, որ նա շուտով գնայ եկեղեցի և զգեստաւորուած ու մեծ խաչը ձեռքն առած մի տեղ պահուի, որ երբ մեծ իշխա- նը գայ և Պատկանեանցը պատրաստուի դուրս գալու նորա առաջը, նա յանկարծ դուրս գայ պահուած տեղից և ինքը դիմաւորէ և Պատկանեանցը խալտառակուի: Այդպէս էլ լի- նում է. մինչ արքայորդու կառքը հասնում է եկեղեցու բակի

դուռը և նա իջնելով կառքից, իւր դաստիարակ Լիտկէի հետ դիմում է գէպի եկեղեցու նախազաւիթը և Պատկանեանցը խուճապելով, պահանջում է մեծ խաչը, որ ընդ առաջ դուրս գայ, յանկարծ յայտնուում է իւր Թագնուած տեղից Մկրտիչ վարդապետը և միւս քահանաների հետ առաջ անցնում ու դնում կայսերորդու. ոտքի տակ խաչը: Զուր է մաղուում ամենքի վերայ, և ինքը մեծ իշխանն էլ սասանում է. նա շտապով առնում է խաչը, համբուրում և վարդապետի յետեից մտնում եկեղեցի, որտեղ Պատկանեանցը ասում է իւր գրաւոր պատրաստած ճառը: Իշխանը զոհութեամբ առնում է ճառախօսի ձեռքից Թուղթը, դնում ձոցը և ասում. «Այս Թուղթը ես կը տանեմ և ցոյց կը տամ հօրս»: Խաչը ոտքի տակ դնելը և տիրացու Եղիա Տէր-Աստուածատրեանի սարկաւազի նման հայոց եկեղեցում ռուսերէն «Տէր աղաչեսցուք»-ը ասելը չափազանց ծանր տպաւորութիւն է Թողնում ամենքի վերայ:

Ներսէսը գալիս է նոյեմբերի սկզբին, ընդ առաջ են գրնում Խալիբեանք, Խօչայեանք, Օդարաշեանք, Խաչատուր Խըռմաշեանը և միւսները, զխաւորապէս Պատկանեանցի հակառակորդները: Պատահում են կաթուղիկոսին Տազանքօղի և Մարիամպօլի մէջ գտնուած մի գետակի ափին, որտեղ Վեհափառը պէտք է փոխէր կառքի ձիերը: Իսկոյն բոլորեցեան իջնում են կառքերից և դիմաւորում մեծ հիւրին: Վեհափառը մտնում է իջևանի դահլիճը, և նորա հետ մտնում է միայն Խալիբը, իսկ դրան մօտ կանգնում է Դաւիթ Օդարաշեանը, որ ոչ ոքի Թոյլ չըտայ մտնելու, մինչև որ նոքա երկուսը վերջացնեն իրանց առանձին խօսակցութիւնը: Մի քանի ժամանակից բացուում է դուռը և ներս է հրաւիրուում Տէր-Մարտիրոս քահանան, յետոյ արդէն Թոյլտուութիւն են ստանում մտնելու և միւսները: Կաթուղիկոսը առաջին անգամ մինչև իսկ չի ճանաչում Խաչատուր աղա Խըռմաշեանին, թէև դա բոլոր ժամանակ կանգնած է լինում նորա առաջ: Թէ ինչ են խօսում երկուսը առանձին—կաթուղիկոսը և Խալիբը, չի իմացուում, միայն որ այդ օրուանից սկսուում է նոցա մէջ բարեկամական յարաբերութիւնը, նոցա մէջ, որոնք 15 տարուց

ի վեր անհաշտութեան մէջ էին եղել, և պսակուում ու սրբադործուում եոխ հացկերոյթի սեղանով, որ սարքել էին նախիջևանցիք հետերը բերած ճանապարհի առատ պաշարից: Այդ տեղից շքեղ կարաւանը առաջ է շարժուում դէպի Տազանրոզ և մի դիշեր ճանապարհին անցկացնելուց լետոյ, երկրորդ օրը հասնում են Նախիջևան: Ահա այդ միասին ճանապարհորդելու կարճ ժամանակամիջոցում, երբ Խալիբը բոլոր ժամանակ նրստած է լինում կաթուղիկոսի կողքում, վեճուում է ամեն բան—և Տէր-Գարրիէլի տեղափոխուելը Թիֆլիզ, և Տէր-Մարտիրոսի նախանգամ լինելը հոգեւոր կառավարութեան, և Եկանեանի վարժապետ կարգուելը հոգեւորականներին, և առաջնորդական գործակատարութեան պաշտօնի և եկեղեցական գումարների Խալիբին յանձնուելը, և այլն և այլն:

Բաղմամբոխ և շքեղ ընդունելութիւն է լինում, և կաթուղիկոսը մտնում է Ս. Լուսաւոշիչ, որտեղից դուրս էր եկել նա 1828 թուի օգոստոսի վերջին առաւօտեան: Սովորական, «Ուրախ լեր, սուրբ եկեղեցի» երգից լետոյ, վեհափառ դառնում է դէպի ժողովուրդը և քարոզում սէր և խաղաղութիւն ամենի հետ և մանաւանդ ուսմանն հետ: Պատկանեանցը նորա քարոզի բովանդակութիւնը իսկոյն մի նամակով հաղորդում է Թիֆլիզ իւր եղբորը Միքայէլ Պատկանեանցին: Իշխան է պատրաստուած լինում կաթուղիկոսի համար «Զէնգին» կոչուած Կարապետի տանը, որտեղ հէնց նոյն օրն էլ լինում է մեծածախ ճաշկերոյթ: Այդ ճաշկերոյթին ներկայ էին գտնուում միայն Խոնաչեանն ու Պատկանեանցը, որ նկատում է և կաթուղիկոսն ու ասում, թէ Տէր-Գարրիէլն ու Խոնաչեանը, հրեւի, զլուխ գլխի են տուել, որ փարատեն իւրեանց արտմութիւնը:

Միւս օրը կաթուղիկոսի հրամանով ատեան է կազմուում և Պատկանեանցը առաւօտեան ժամը 10-ին կոչուում է դատի, որ պիտի լինէր քաղաքի բոլոր մեծամեծների ներկայութեամբ և հատուցանէր «նորա արածների արժանի վարձատրութիւնը»: Նա գնում է ժամը 9-ին և տեսնում է, որ ամեն բան արդէն պատրաստ է դատի համար. նստած է Տէր-Խաչատուր Սեթեան քահանայն և նորա աջ ու ձախ կողմը քաղաքի մեծամեծները,

կաթուղիկոսը բաղմած է ոսկեզօծ դահլիճի վերայ առանձին և նորա առաջ դրուած է մի սեղան՝ վերան քողածածկ խաչ ու աւետարան, վեհափառի յետևը կանգնած են հոգևոր կառավարութեան անդամները, որոնց հետ շէնչելով խօսուած են Տէր-Մարտիրոս քահանան և Թադէոս վարդապետը, իսկ Սարգիս Տուֆլիկեանը, Տէր-Մարտիրոսի փեսան, անդադար դնուած, դալիս է, պատգամներ է բերուած Խալիբին և պատասխան տալու ձևով նորանից։

Տէր-Գարրիէլը որոշեալ ժամին մտնում է տաւան և ուղղակի գնում, առնում է կաթուղիկոսի տալը, նոյն բոլակին էլ Տէր-Մարտիրոսը քաշում, հանում է քօղը խաչի ու աւետարանի վերայից, որ նշան էր, թէ տաւանը բացուած է և դատը սկսուած։ Կաթուղիկոսը «ի՞նչ է այս աչք, որ դու այժմ համբուրեցիր» հարցմունքը նորան տալուց ու պատասխանը լսելուց յետոյ, սկսում է մի առ մի թուել նորա կատարած լանցանքները, — թէ նա Ս. Համբարձման եկեղեցուց զողացել է կենաց փալտի խաչը, թէ նա նախընտրեալ համակրութիւն է ցոյց տալիս Տէր-Սիմէօնեան Տէր-Գարրիէլին և Յոհաննէան տիրացու Ստեփանին և ատում միւս քահանաներին, թէ նա խռովել է Խաչատուր Խռմաչեանից և այնպէս հեռացել նորանից, որ նորա գործակատարութիւնը միանգամայն անպէտք է եղել առաջնորդութեան, թէ նա սանձակոտոր ու ամենի նեղսիրտ է, թէ նա քաղաքի մէջ ոչ մի բարեկամ չունի, թէ նա գրել է իւր, առաջնորդի մասին Ս. Էջմիածին Բարսեղ Կեսարացուն՝ ճշիս պատուեալ էր օծութեամբ, չեթող ինչ ի չարեաց, զոր ոչ էած ի զլուխ իմ», թէ նա մեղադրել է Ալամդարեանցին, որ իբր թէ նա ուղեցել է փախչել Ս. Էջմիածին և եպիսկոպոս դառնալ, այն ինչ ինքը խնդրել է Կարապետ եպիսկոպոսից, որ նա իրան տեղ տայ Թիֆլիսում, թէ նա երբէք լուռ չի կենում, ինչպէս Թադէոս վարդապետը և միւսները, այլ միշտ պատասխանում է, որով և արդարացնում է Սողոմոնի խօսքը՝ «այլ անդգամ ի պատասխանիս է պատրաստ», թէ նա, ըստ ամենայնի, արժանի է ճշև Գարրիէլ» կոչման, որ տուել են նրան, և թէ, վերջապէս, ինքը շատ

զղչում է, որ նորան ձեռնադրել է քահանայ, և սլն և ավնէ Կաթողիկոսը այդ բոլորը ասելու ժամանակ անքան վրդովուած է լինում, որ չի կարողանում հանգիստ տեղը նստել. նա մերթ անդից վեր է կենում ու շրջում սենեակում, մերթ մօտենում Տէր-Գարրիէլին և ցնցում նորա վերարկուի թևը, մերթ էլ անհանգիստ նստում իւր գահոյքի վերայ: Նա նամանաւանդ շատ բարկացած է լինում վերոյիշեալ զի չարեացք խօսքի վերայ. նա այդ առթիւ անդադար հարցմունքներ է ուղղում բաղմականներին, թէ Շիրաւճնք է, որ իմ ձեռնադրած մարդն ինձ չարագործ կոչէ. իշխաններ և մեծամեծներ, ես չարագործ եմ. Տէր-Գարրիէլ, ես չարագործ եմ»: Դատը տեսւմ է մինչև ճաշ և ընդհատուած է ճաշի պատճառով. վեհափառը սեղան է նստում և հրաւիրում է, որ ներկայ գտնուողներն էլ նստեն, բայց Պատկանեանքը չի մնում, նա գնում է տուն և վերադառնում է միայն ճաշից յետոյ, երբ պիտի վերսկսուէր դատը: Վեհափառը հարցնում է նորա չր մնալու ու սեղան չը նստելու պատճառը. նա պատասխանում է, թէ ինքը գնացել էր տուն, որ հաղորդէ իւր ընտանիքին, թէ վեհափառը միաք ունի իրան Թիֆլիս փոխադրելու: Այս անգամ դատը երկար չի շարունակուում. մի քանի հարցմունք տալուց ու պատասխանը ստանալուց յետոյ, երբ նա տեսնում է, որ հրաւիրուածները ծանծաղացել են, միմեանց ականջի խօսում են և ոմանք էլ դուրս են գալիս ատեանից, լուծում է ժողովը և արձակում ժողովուրդին, խոսաւանալով միւս անգամ հրաւիրել, որ սակայն չի կատարում:

Ներսէս Նախիջևանում երեք կոնդակ է տալիս՝ մինը Մկրտիչ Եկանեանին, միւսը Տէր-Մարտիրոս Թորոսեանին և երրորդը Խալիբին: Այդ կոնդակներով նա գրաւոր կերպով միայն վաւերացնում է, ինչ որ արդէն մասնաւոր և առանձնակի խօսակցութիւնների ու խորհրդակցութիւնների ժամանակ չափած, ձեւած ու վերջացրած էր: Եկանեանը կարգուել էր վարժապետ հոգևորականների վերայ, Տէր-Մարտիրոսը՝ հոգևոր կառավարութեան նախանգամ և Խալիբը—առաջնորդական պորձակատար և ընդհանուր ինքնապաշտօն տնօրէն բովանդակ եկեղեցական գոյքերի և փողերի, պատասխանատու միայն կաթողիկոսի

առաջ: Պատկանեանցի մասին արուելիք կարգադրութիւնը մի փոքր ուշանում է. թէև վեհափառը շատերին և մինչև իսկ իրան Պատկանեանցին էլ յայանել էր իւր մտադրութիւնը նորան Թիֆլիզ տանելու, բայց իբրև վերջնական հրաման դեռ չէր յայտնուել նորան, որ ամենից շատ էր շտապում, վերջապէս, իւր վիճակը որոշուած տեսնելու Վերջապէս, երբ Պատկանեանցը ստէպ-ստէպ սկսում է գնալ-գալ վեհարան և մի վերջնական պատասխան խնդրել, վեհափառը պտտուելով է անցազիր տալ նորան, Վիու ինձ պէտք ես Կովկասում, ասում է նա նորան. Ներսիսեան դպրոցը քեզ պիտի յանձնեն, մեր աղզի այս կողմեքում քնայր տմենամեծ մլասն է»: Կաթողիկոսը քանի կիւրակէ որ քնում է Նախիջանում, ամեն անգամ էլ եկեղեցի է գնում, բայց միայն երկու անգամ է քարոզ խօսում՝ մէկ դալիս, մէկն էլ գնալիս: Նա կարգադրում է, որ աւետարան կարդալու ժամանակ վարդապետները վեղարը մի կողմը կախեն, պատարագիչները սաղաւարտը հանեն, թէև այդ բանի համար իբրև թէ նա Պատկանեանցին յանդիմանել էր Քիչինեում, ասելով, թէ այդ Յունաց ձէս է: Արքայական տունը լիշատակելու ժամանակ հրամայում է կայսր բառի տեղ «իմպերատոր» գործածել, և ամեն մի խօսակցութեան սկիզբը ընտրում է բնարան առաքեալի խօսքը՝ Վնազանդ լերուք ամենայն մարդկեղէն ստեղծուածոյ վասն Տեառն, եթէ Թադաւորի՝ իբրև առաւել ումեք:

Անցազիր ստանալուց յետոյ, Պատկանեանցը սկսում է տեղափոխուելու պատրաստութիւն տեսնել. նա ամուսնացնում է իւր Մարիամ դուստրը Մարկոս աղայի որդու Մկրտչի հետ և քնում է միայն Վառվառէ և Սոփիա աղջիկներով: 1846-ի ծննդեան օրը ժամարար է լինում, քարոզ խօսում, հրաժարականի ողջոյն տալիս և տնօրհնէք ման դալիս, բայց ոչ ոքի չի յայտնում իւր ճանապարհի դուրս գալու օրն ու ժամը: Յունուարի 20-ին լուսարացից առաջ նա ճանապարհ է ընկնում. նորան ուղեկցում են Մարկոս աղան, Յուսիկ Կուսիկեանը և Միքայէլ Նալբանդեանը, մինչև որ հասնում են առաջին իջևանը, որտեղ պիտի փոխէին ձիերը: Այստեղ վերջին

հրաժեշտ են տալիս միմեանց բարեկամները, և Պատկանեանցը դիմում է դէպի Ստաւրապոլ: 1846 թուի փետրուարին նա դժուարութեամբ անցնելով Կովկասի սառցապատ լեռները, հասնում է Թիֆլիս և մնում այնտեղ անդործ համարեա թէ երեք տարի: Կաթուղիկոսը այդ բոլոր ժամանակը թողնում է նորան անպաշտպան, անդադար լետածղելով Ներսիսեան դըպրոցում պաշտօն տալը նորան և փորձելու համար ծածուկ կարգելով նորա վերայ հսկողներ, որ իմանայ, թէ նա ի՞նչ է տնում և ո՞ւմ հետ է բարեկամութիւն կապում: Մինչև անգամ երբ ուսումնարանական շրջանի հոգաբարձու Սիմէօնովը այդ միջոցում խնդրում է կաթողիկոսին, որ նա թոյլ տայ Պատկանեանցին ճեմարտնում և նահանգական վարժարանում կրօնուսոյց լինել, նա մերժում է, ասելով, որ նա իրան էլ հարկաւոր է, իսկ այն պաշտօնները տալիս է ճեմարանին՝ Տէր-Սահակ Սահառունուն 700 ռուբլի ռոճիկով, նահանգականին՝ Տէր-Սահակ Զիալեանին 350 ռուբլի ռոճիկով: Այդ հանգամանքներում Պատկանեանցը ստիպուած է լինում ապրուստ հայթայթելու համար բաց տնել մի գիշերօթիկ մասնաւոր վարժարան հայ, ռուս, վրացի և ֆրանսերէն լեզուների դասատուութեամբ. դորա հետ միասին նա մի փոքր լեռոյց, 1850-ին, բաց է անում և մի տպարան և սկսում է հրատարակել «Արարատ» շաբաթաթերթը: Վեհափառը հաւանում է «Արարատ»-ի տպագրութիւնը, տառերը և գովում է նորա եռանդը և նոյն 1849 թուի վերջին և 50-ի սկզբին կարգում է նորան դասադուլս և ժամօրհնող Ս. Աստուածածին Նորաշէն եկեղեցում, որտեղ նորան շատ նեղութիւն են տալիս Տէր-Դաւիթ քահանան և մի տիրացու, որոնցից առաջինը իւր խռովարարութեան համար արտաքսուած էր Վանքի եկեղեցուց, երկրորդը նոյն պատճառով հալածուած Բեթղեհէմից:

Իշխան Արղութեան Իվանէ Զաքարիայի խորհրդով, վերջապէս, կաթողիկոսը յանձնում է Պատկանեանցին այն պաշտօնը, որի համար իսկապէս տարել էր նորան—Ներսիսեան դպրանոցի տեսչութիւնը: Նա ստիպուած է լինում այդ պատճառով փակել իւր դպրոցը, որովհետև դժուար էր միաժամա-

նակ երկու տեղ էլ պաշտօն վարել, նամանաւանդ որ կաթուղիկոսը զանգատուում էր, որ նորա մասնաւոր դպրոցն արգելք է լինում նորան բոլորովին նուիրուել «ազգային հոգևոր դպրոցին»։ Նա մինչև իսկ անբաւական էր, որ նա խմբագրուած էր «Արարատ»-ը և սորան-նորան տսում էր, թէ նա աւելի դրաւորած է «Արարատ»-ի սրբազրութեամբ, քան թէ դպրոցի գործերով։ Ահա՛ հէնց այդ ժամանակ հասնում է Խալիբի միջնորդութիւնը՝ Պատկանեանցին վերադարձնելու Նախիչևան, որ վեհափառը շտապում է իսկոյն կատարել, կարծես թէ ուրախանալով, որ կարող է այդպիսով ազատուել նորանից, նա խոստանում է տալ նորան խաչ, փիլոն և կամիլաւկայ և յորդորում է Կարապետ եպիսկոպոսին այդ մասին միջնորդութիւն յորդեցանելու իւր առաջ և արդէն իսկ այդ մտքով կոնդակ էլ է պատրաստում, բայց յանկարծ փոխում է իւր միտքը և անցագիր տալով, արձակում նորան։ Պատկանեանցը, նախ, գնում է Կովկասի հանքային ջրերը տեսնելու իւր Մկրտիչ փեսային, որ հէնց այդ ժամանակ եկել էր ջրերը բժշկուելու։ Ոտնառութիւնից, և յետոյ Նախիչևան, որտեղ նորան սպասում էր Մատթէոս Վեհապետեանը և որտեղ դորանից արդէն քանի ժամանակ առաջ սկսուել ու շարունակուում էր եկեղեցական գումարների հաշուեաւորութեան և առաջնորդի իրաւասութեան յայտնի խնդիրը երկու կուսակցութեան մէջ՝ Խալիբեան և Հայրապետեան։

Պատկանեանցը մտնում է Նախիչևան 1851 թուի յունիսին և յուլիսի 1-ին կարգուում է նախանշամ հոգևոր կառավարութեան, բարեկարգիչ բոլոր եկեղեցիների և ժամօրհնող աւագ եկեղեցու։ Նորա բացակայութեան հինգ տարուայ ընթացքում մեծամեծ փոփոխութիւններ էին եղել Նախիչևանում։ Ծիշդ է, քաղաքի կառավարութեան ձեւը, եղանակը և բնաւորութիւնը միևնոյն էր մնացել, որովհետև չորս եռամեակ յաջորդաբար վերընտրուել էր քաղաքագլուխ Խալիբը, բայց Պատկանեանցի տեղ յառաջ էին եկել նորա դէմ նոր կռուող յոյժեր՝ Վեհապետեան Մատթէոս առաջնորդը, Միքայէլ Նալբանդեանցը և Հայրապետեանը և կազմակերպուել ու ամրա-

պնդուել էր հակախախրեան կուսակցութիւնը— Հայրապետեան։ Մատթէոսը ձեռնադրուած էր հարբեցուց և աւագ զանձապահ էր եղել Ս. Էջմիածնում, յետոյ նա կարգուել էր Շամախու տուաչնորդ և, վերջապէս, ուղարկուել էր վիճակաւորի պաշտօնով Նոր-Նախիջևանի և Բեսսարաբիոյ թեմը։ Նա տեսնելով, որ իւր առաջնորդական իշխանութեան իրաւունքների մի մասը Խալիբի ձեռքին է, ներքին զործոց նախարարութեան ձեռքով սկսել էր չետ պահանջել, յարուցանելով մի և նոյն ժամանակ եկեղեցական գումարների հաշուետուութեան խընդիրը. նա նոյնպէս նկատելով, որ իւր ձեռնասուն աշակերտ Յովհաննէս վարդապետ Բէկնազարեանցը Խալիբի կողմն է պահում, ուղարկել էր նորան Ղրիմ, որ Ներսէսի ժամանակ կառավարում էր Թալէոս վարդապետը, իսկ Եփրեմի և Գառնակեանի ժամանակները— Գիւմուշխանցին, և Տէր-Մարտիրոսի ձեռքից խլել էր բոլոր պաշտօնները, որ տուել էր նորան կաթողիկոսը, և միայն թողել էր նորան աւագ քահանայ Ս. Աստուածածին եկեղեցու։ Նա իւր անձնական քարտուղարութեան պաշտօնը տուել էր Միքայէլ Նալբանդեանցին և ինքը մերթ Բիշինեում նստելով, մերթ Նախիջևանում, մերթ էլ մայրաքաղաքներում, ձեռնարկել էր կառավարելու թեմը։ Նալբանդեանցը, որ լաւ ծանօթ էր անցեալին, եկեղեցական գումարների հետ միասին սկսել էր պահանջել առաջնորդի ձեռքով և խօնախը, որ Մարկոս ազան ենթարկել էր Տաղանթոզի դիրեկցիայի իշխանութեան, լայց Խալիբը դպրոցը առաջնորդի ձեռքից զատելու համար։ 1850 թուին ծխականից նահանգական վարժարանի էր վերածել տուել «վեհադոյն հաստատեալ Նախիջևանի նահանգական վարժարան անունով և ինքը կարգուել վերատեսուչ։ Այս բոլորը կատարուել էր 1849—50 թուերին Մատթէոսի առաջնորդ նշանակուելու առաջին և երկրորդ տարին, Պատկանեանցի Նախիջևան վերադառնալուց 1—2 տարի առաջ։

Պատկանեանցի Տէր-Մարտիրոսի տեղը նշանակուելը արդէն բաւական է լինում նորից զինելու նորա ղէմ Խալիբին և նորա կուսակիցներին, որոնց թշնամութիւնը ղէպի նա, կար-

ծես թէ, նորա հեռանալովը սառել և կորցրել էր իւր սրու-
թիւնը: Ինքը Պատկանեանցն էլ չի ունենում այնպիսի բնաւ-
որութիւն, որ կարողանայ, գոնէ, մի առ ժամանակ հեռու մը-
նալ կուսակցական կռիւներից: Նա Նախիչևան ժամանելուն պէս,
իսկոյն և եթ յարում է առաջնորդական կամ Հայրապետական
կուսակցութեան, անմիջապէս խառնուում է դործերի մէջ և
սկսում է ներգործող դեր խաղալ: Եւ ուրիշ կերպ չի՛նել էլ չէր
կարող, քանի որ, կարելի է ասել, իրրեւ բողոքող բնաւորու-
թիւն, նա էր հիմք դրել այդ կուսակցութեան: Ճիշդ է, այն
ժամանակները, Պատկանեանցի Թիֆլիս գնալուց առաջ, դեռ
չը կային եկեղեցական գումարների և առաջնորդի իրաւասու-
թեան կարեւոր խնդիրները, բայց կային մանր-մուկ քիչ թէ
շատ կարեւոր խնդիրներ, որոնք առիթ էին տալիս մեծերի և
հզօրների գործողութիւններից դժգոհներին երբեմն ծայն բարձ-
րացնելու նոցա դէմ: Ահա այդ դժգոհների պարագլուխ այն
ժամանակները միշտ համարեա հանդիսանում էր Պատկանեան-
ցը, ինքը համարեա թէ իւր վերայ ընդունելով հզօր հակառա-
կօրդների բոլոր հարուածները, ինքը բոլորի տեղ տուժելով,
որովհետեւ վեռական բռնիներին այդ դժգոհները, այդ խուլ ու
անհամարձակ կերպով բողոքողները մենակ ու անօգնական էին
թողնում նորան և մինչև իսկ թշնամանում էին նորա հետ և,
գոնէ, երեսանց անցնում էին զօրաւորների կողմը: Այժմ, երբ
որ հանգամանքները այդպէս փոխուել էին, երբ բողոքողները
ունէին կողմնակից և պաշտպան այնպիսի մարդիկ, ինչպէս
Մատթէոս առաջնորդը, Հայրապետեսունը և Նալբանդեանցը,
Պատկանեանցը չը պէտք է կարողանար անկասկած հոգով սրտով
չմիանալ նոցա հետ և ձեռքերը ծալած նստել: Նա, ճիշդ է,
այժմ էլ գործ է դնում իւր նախկին մաքառելու եղանակը,
աշխատելով ամեն տեսակ հաշտեցնել Խալիբին Մատթէոսի հետ
ինչպէս մի ժամանակ նա աշխատում էր հաշտեցնել նոյն Խա-
լիբին Ներսէսի հետ, բայց երբ այդ չի յաջողում, նա չի դա-
դարում, որքան ոյժ ունէր ու կարողութիւն, հարուածելու
նորան ու նորա կուսակիցներին, որով և նորից վերանորոգում
է իւր հակառակօրդների զազախացած ատելութիւնը դէպի

ինքը և հետզհետէ ևս առաւել սրում իւր յարաբերութիւնը նոցա հետ:

Նոյն 1851 թուի օգոստոսի 1-ին առաջնորդը Պատկանեանցին իւր հետ առնելով, տանում է Ղրիմ Վօրօնցովի որդու հարսանիքին, որտեղից նա, Պատկանեանցը, վերադառնում է հոկտեմբերին Ալաթօն Դաւթեան Հաքիմեանի հետ, որ եկել էր Ղրիմ առաջնորդի մօտ հրաման ստանալու՝ պսակել Խաչատուր աղա Լազարեանի երկու աղջկան երկու քեռորդու՝ Յովհաննէս Դաւթեան Դիլանեանի և Սիմէօն Դաւթեան Աբամելիքեանի հետ: Այս անգամ Նախիչևանում Պատկանեանցը զրտնում է Սարգիս վարդապետ Զալալեանին Մկրտիչ վարժապետ Եկանլանի տանը, որին և բերում է իւր տունը ճաշի, հրաւիրելով և Ալաթօնին և դորա քեռորդի Փոնդոյեանին ու քաղաքի մեծամեծներին: Սարգիս վարդապետն եկել էր Նախիչևան իբրև քննիչ վիճակի և ծանօթացել էր քահանաների դէպի Պատկանեանցը ունեցած թշնամական յարաբերութեան, նամանաւանդ Մատթէոսից նոր միայն ձեռնադրուած Տէր-Եղիա Տէր-Աստուածատրեան Շապուշիկեանի յարաբերութեան, որ ամբաստանել էր Պատկանեանցին նախարարութեան առաջ նորակայաներական տօների ցուցակը օրացոյցում սխալ տպագրելու համար: Այդ սխալը պատահել էր, որովհետև ինքը Պատկանեանցը լուր առնելով իւր փեսայի հիւանդութեան մասին, շտապել էր դուրս գալ Թիֆլիսից և նոր օրացոյցի մէջ, որ տպուում էր, նորա տպարանում, մտել էր հին օրացոյցի կայսերական տօների ցուցակը: Նախարարութիւնն այդ ամբաստանութիւնը ուղարկում է վեհափառին, նա էլ տալիս է Սինօդին, որ անմիջապէս, զանց առնելով առաջնորդին, կրկին հրովարտակով, արձակուած 1851 թուի դեկտեմբերի 31-ին և 1852-ի յուլիսին, ուղղակի զրկում է Պատկանեանցին քահանայադործութիւնից:

Գլուխ Ժ.

Այս դրութեան մէջ Պատկանեանցը մնում է մինչև 1852 թուի օգոստոսը, երբ, իւր պատմելով, սկսում է նւթեր հա-

Լաքել մի ընդարձակ բողոքագիր պատրաստելու համար, որ նա միաքեր դրած է լինում ուղարկելու Ս. Էջմիածնի Սիւնհոգոսին և վեհափառ կաթուղիկոսին: Բայց որովհետև նա ռուսերէն և օրէնքները լաւ չէր իմանում, այդ պատճառով էլ սկսում է որոնել մի օրէնսգէտ մարդ, որ իւր պատրաստած նիւթերից կտրողանար, օրէնքի հիման վերայ և ռուսերէն, պատրաստել բողոքագիրը: Խոստովում հէնց այդ ժամանակներն ապրում էր մի աստիճանաւոր Կորչևսկի աղջանուհով, որ հռչակուած էր իբրև հմուտ օրէնսգէտ և խնդիր դրող. նա ղիմում է նորան, բայց այդ վերջինը պէսպէս պատճառներ մէջ բերելով, հրաժարուում է: Այնու ամենայնիւ նա աչքի է անցկացնում նորա թղթերը և ասում է, թէ դժբա, այդ փաստաթղթերը, այնքան զորաւոր են և պարունակում են իւրեանց մէջ այնպիսի ծանրակշիռ փաստեր ու ապացոյցներ, որ բաւական են սպանելու ոչ միայն Ներսէսին, այլ և Խալիբին, որից և քաղաքի մէջ իբրև թէ տարածուում է մի զրոյց, թէ Պատկանեանցը միաքեր դրել է սպանել Խալիբին:

Շուտով սակայն չիշեալ Կորչևսկին տեղափոխուում է Չերկասկ քաղաքը և վերանում են այն պատճառաւորութիւնները, որ նա բերում է եղել բողոքագիր պատրաստելու դէմ: Պատկանեանցը իմանալով, որ այդ օրէնսգէտ աստիճանաւորի հետ լաւ ծանօթ ու բարեկամ է Նախիչևանցի Կարապետ Իսմայիլցեանը, կոչում է նորան իւր մօտ և խնդրում է, որ նա միջնորդ հանդիսանայ իւր և Կորչևսկու մէջ և համոզէ նորան յանձն առնելու խնդրագրի պատրաստելը: Իսմայիլցեանը խօսք է տալիս և մի քանի օրից լայնում է, թէ Կորչևսկին յօժարացել է և այդ գործում օգնել է իրան Նախիչևանցի Սաչատուր Թերզիեանը: Սորա վերայ անցնում է այլ ևս մի քանի օր և Իսմայիլցեանը բերում է Պատկանեանցին մի տոմսակ, որ իբրև թէ Կորչևսկին գրել էր իրան, թէ որովհետև ես ձեր խնդրքով յանձն առայ գրելու Պատկանեանցի բողոքագիրը, ուստի և խնդրում եմ, որ առնէք նորանից 20 ռուբլի և հասցնէք ինձ այս գրաբերիս ձեռքով, որ հէնց դորա համար ուղարկում եմ: Սորանից յետոյ մի քանի անգամ էլ կրկնուում է նոյն պատ-

մուծիւնը և Պատկանեանցը իբրև թէ Իսմայիլցեանի և զրարերի ձեռքով ուղարկում է Կորչեակուն մաս-մաս զանազան քանակութեամբ զուամբներ՝ առաջ 20 ուուրլի, յետոյ 13 և 30 և այլն: Օգոստոսի 9-ին, վերջապէս Իսմայիլցեանը բերում է հինգերորդ տոմսակը, որի մէջ Կորչեակին գրում էր նորան, որ նա առնէ Տէր-Գարրիէլից 75 ուուրլի և շուտով հասցնէ իւր ձեռքը: Պատկանեանցը իբրև թէ չը կամենալով զայրացնել նորան, համաձայնում է տալ 50 ուուրլի, միայն որ կամենում է առաջ տեսնել զրարերին:

Օգոստոսի 10-ին, կէսօրին, դալիս է նորա մօտ Իսմայիլցեանը և ասում, թէ եթէ դու ուզում ես տեսնել Կորչեակու ուղարկած մարդուն և անձամբ յանձնել նորան փողը, պէտք է այսօր երեկոյեան ժամը 9-ին դուրս գաս քաղաքից դուրս, որտեղ դառնում են Փանոսի հողմաղացները. այնտեղից պիտի անցնի զրարերը, գնալով Ռոստովից Ձերկասի: Երեկոյեան նըշանակուած ժամին Պատկանեանցը գնում է Իսմայիլցեանի տունը, որտեղ գտնում է և Թերզիեանին, և նոքա հաւատացնում են նորան, թէ Կորչեակու մարդը դեռ չի վերադարձած լինի Ռոստովից և մի ժամից առաջ չի վերադառնալ: Նա նոցա յայանում է, թէ որտեղ կարող են գտնել իրան, և գնում է, չը կամենալով երկար մնալ նոցա մօտ և սպասել: Ժամը 10-ին դալիս է Իսմայիլցեանը և միասին գնում են նշանակուած տեղը: Երբ որ նոքա հասնում են հողմաղացների առաջ դառնուած տափարակը, չեն գտնում այնտեղ Կորչեակու մարդուն: Իսմայիլցեանը հեռուից ցոյց տալով նորան այս կամ այն բունը, ասում է, թէ նա ահա այստեղ է կամ այնտեղ է, և այսպիսով խարխրելով, կամաց-կամաց հեռացնում է նորան քաղաքից և հասցնում է մի տեղ, որտեղ Պատկանեանցը զարմանքով տեսնում է իւր առաջ երեք ձիաւոր Թերզիեանի հետ: Իսմայիլցեանը և Թերզիեանցը ցոյց տալով նորան ձիաւորներից մէկին, ասում են, թէ ահա հէնց սա է Կորչեակու մարդը, իսկ միւս երկուսը նորա ուղեկիցներն են: Նա իսկոյն հանելով տալիս է նորան 50 ուուրլի և ասում է, թէ Կորչեակին թո՛ղ առ ժամանակ շատանայ սորանով, իսկ երբ վերջացնէ աղերսադիրս,

կրստանայ այլ ևս 150 ռուբլի: Այս ասելուց յետոյ, երբ նա ուղոււմ է կառք նստել ու տուն վերադառնալ, ծիաւորներից մէկը, որ ծպտեալ ժանդարմ է լինում, բռնում է նորա օձիքից և սկսում է որոտադին կանչել՝ զարաճւլ, զարաճւլ: Այս աղաղակի վերայ իսկոյն դուրս են թափուում դարանամուտները— Խալիբը, դատաւոր Զէյթունեանը, ստրեապչի Սիմեոնովը, ժանդարմների պետ բառօն Կլէյստը և ուրիշ ծպտեալ ժանդարմներ, որոնք բռնելով ու նեղը ծգելով նորան, աղաղակում էին, թէ նա կամենում էր կաշառել մեզ, ինչպէս սրիկաների, Խալիբին սպանելու համար: Բոլորեքեան շրջապատելով նորան, հայրոյում են, սպառնում են, ուշ չդնելով նորա աղաչանքներին, նորա, որ կամենում էր յայտնել ճշմարտութիւնը: Բերում են իսկոյն Տէր-Մարտիրոս Թորոսեանին և Տէր-Պօղոս Խուչեանին, որոնց իբրև թէ նախապէս հրաւիրել էին և նախապատրաստել, և խնդրում են, որ դռա էլ, իբրև հոգևոր կառավարութեան անդամներ, վկայ լինեն դործին: Քահանաներից Տէր-Մարտիրոսը, առանց լսելու. նորա պատասխանը, սկսում է, ի միջի այլոց, չարաչար նախատել նորան և անպատուել, որով և հանում է իւր վրէժը ու ռիւր, որ վաղուց ի վեր պահում էր իւր սրտում:

Դաշտից տանում են նորան Մադիստրատ, գիշերուայ ժամը 11-ին կազմում են ասեան, շատ համառօտ ցուցմունքներ են առնում նորանից, չեն գրում նորա պատասխանների մինչև իսկ տասերորդ մասը, խլում են նորա ձեռքից 50 ռուբլի փողը, ակնոցը, տէրոգորմեան, ծեռնոցները, սանրը և բանտարկում են իբրև մահապարտի, յանցանքի տեղում բռնուած: Այդտեղ Տէր-Պօղոսը, ի միջի այլոց, ի հանոյս Տէր-Մարտիրոսի, կոչում է նորան «Յուդա, բաժանուած առաքեալներից»: Յետոյ միայն իմանում է նա, որ, բանտարկելուց յետոյ, նոքա կազմել են սուտ արծանադրութիւն, որպէս թէ նա հէնց այնտեղ, դաշտում, խոստովանել է իւր մեղքը, որ գործած չէր, և այդ հիման վերայ յայտարարութիւն են ուղարկել Տազանրոզի քաղաքապետ իշխան Լիվէնին և հրաման բերել պահելու նորան բանտում: Բանտարկութեան յաջորդ օրը, օգոստոսի 11-ին, նա

խնդրում է, որ Թոյլ տան իրան խնդիր դրելու Թեմական առաջնորդ Մատթէոս արքեպիսկոպոսին, բայց չի ստանում այդ Թոյլտուութիւնը, և նոյն ամսի 14-ին միայն տանում են նորան Մագիստրատի ոստիկանութեան կողմը և իրաւունք են տալիս այնտեղ դրելու, և այն միայն ռուսերէն և մի ժամուայ մէջ: Սորա վերայ 10 օր անցնելուց յետոյ, երբ լսում են, թէ պէտք է դայ Տագանրոգի նոր քաղաքապետ կամերիեր կոմս Միլլերերդը, միւս անգամ ևս, օգոստոսի 24-ին, հանում են նորան բանտից հաշի ժամանակ, և նա հաղիւ հազ կարողանում է կարդալ և սրբագրել իւր աղերսագիրը: Օգոստոսի 25-ին նա գրում է խնդիր արդարադատութեան նախարարին, 27-ին ժանդարմների շէֆին, սեպտեմբերի 3-ին նոր քաղաքապետին և սեպտեմբերի 5-ին Բեսսարաբիոյ և Նոր-Ռուսիոյ ընդհանրական նահանգապետ Ֆեօդորովին: Սեպտեմբերի 25-ին նա ստանում է իւր խնդրագրի պատասխանը քաղաքապետից, թէ մեղադրեալի խնդիրն ուղարկուած է քննչին, իսկ երիցուհուն, որ նոյնպէս աղերսել և խնդիր էր դրել իւր ամուսնու համար, Տագանրոգից պատասխան է դալիս, թէ նորա խնդիրքը Թողնուած է անհետեւանք, որովհետեւ քահանան բռնուած է հէնց յանցանքի տեղում և ինքն էլ հէնց անդնուտեղը խոստովանել է իւր մեղքը, որի համար և պէտք է ենթարկուի քրէական դատի և պատժուի ըստ օրինաց:

Արդարադատութեան նախարարին և ժանդարմների շէֆին դրած իւր խնդիրներում նա աղերսում էր հրամայել իրան գրեալ Պետերբուրգ և այնտեղ կայսեր առաջ արդարանալ, մաքրուել և պահանջել տրիտուր կաթուղիկոսից նորա երեսից հրած իւր 33-ամեայ հալածանքի համար. իսկ առաջնորդից խնդրում էր միջնորդել նորա համար նահանգապետ Ֆեօդորովի առաջ, որպէս զի ինքը կարողանայ ազատուել բանտից և ուղևորուել Պետերբուրգ իւր իրաւունքները պաշտպանելու համար, չիշելով միանգամայն, որ ինքը ոչ մի շահ և օգուտ չի ունենցել և չէր էլ կարող ունենալ Խալիբին սպանելուց, քանի որ ինքը նորա տեղ քաղաքագլուխ լինելու չէր, նորա հարբստութիւնը ժառանգելու չէր, նամանաւանդ որ ինքը միտք էլ

չունէր Նախիջևանում մնալու, այլ ծղտում էր տեղափոխուել Մոսկուա: Իւր ասելով, նա ինքը երբէք թշնամի եղած չէ Խալիբին. նա, ընդհակառակը, միշտ աշխատել է ձեռքից եկած լաւութիւնը անել նորան և Ղրիմում, ինչպէս չիշում կըլինի և առաջնորդը, ձգտել է իրան սրբազանին հաշտեցնելու նորահետ: Բայց Խալիբը կասկածաւոր մարդ է. նա կարծել է, որ սրբազանը թուղթ է դրել նախարարին նորա մասին իւր, Պատկանեանցի, խորհրդով ու յորդորելովը, որ կամեցել է այդ հաւապարիով վրէժխնդիր լինել նորանից: Նա մինչև իսկ միտքը դրած է եղել դիմել իշխան Լիվէնին, որ նա համոզէ Խալիբին, միջնորդելու կաթողիկոսի առաջ քահանայապետութեան իրաւունքը վերադարձնելու իրան: Սակայն տմենք իւր դէմ են, որովհետև կաշառուած են Խալիբից՝ սկսած քաղաքապետից, բաւօն կլէյստից, Կորչևսկուց և միւս դիւսաւորներից և վերջացրած Թերզիեանով, որ բանտարկուած լինելով Յովհաննէս Տուֆլիկովին ատրճանակահար անելու փորձի համար, անպատուել էր Մազխատրատը, հայհոյելով և սպառնալով ձեծել դատաւորներին, եթէ միայն նոքա չեն ապատիլ իրան բանտից ու պատժից, և այլն և այլն:

Խալիբի աշխատանքով շուտով նորան փոխադրում են Ռոստովի բանար, որտեղ և նա մնում է մինչև դործի վերջանալը—1853 թուի օգոստոսի 10-ից մինչև 1860 թուի մարտի վերջը: Թէև նորա կեանքը բանտում շատ էլ մեծ խստութիւններով շրջապատուած չի լինում և նորա բարեկամներն ու ծանօթները համարեա թէ անարգել մուտք ու ելք են ունենում նորա խուցը և մխիթարում են նորան, բայց երկարատև մենակութիւնը, ընտանիքից զրկուած մնալը և կեանքի սովորական սարք ու կարգից ու ազատ գործունէութիւնից կտրուած լինելը շատ ճնշող ներգործութիւն են ունենում նորա վերայ: Նորա միակ մխիթարութիւնը այդ դժուար օրերում լինում է իւր մտերիմների ու սիրելիների երբեմնական այցելութիւնները և զիսաւորապէս դրական պարապմունքը: Մտաւոր աշխատանքով պարապելը, կարդալը և գրելը միշտ նորա սիրելի դբադմունքն էին եղել, բայց ազատութեան մէջ իւր սովորական

կեանքում քահանայութիւնը, վարժապետութիւնը և հասարակաց դորժուէնութիւնը խլում էին նորա ժամանակի մեծ մասը և արդելք էին լինում նորան լիովին անձնատուր լինելու իւր սիրած դորժին: Սակայն այժմ երբ այլ չաւ այլ բոլորը չրկային, երբ, ընդհակառակը, մի ղրաղմունք պէտք էր նորան, որ կարճացներ նորա դառն օրերը, որ արդելք լինէր նորան իսպառ անձնատուր լինելու ծանր խոհերի և մաշող մտածմունքների, որ, վերջապէս, անօգուտ չանցնէին նորա կեանքի այլ արժուն հասակի տարիները, նա բոլորամասն նուիրուում է գրական ղրաղմունքի: Եւ առատ ու բեղմնաւոր են լինում նորա այլ վաստակի պտուղները. նա միայն 1854 տարուայ ընթացքում գրում է եօթ պատմական բանաստեղծական գրուածք—«Ճայկերգ», «Արամ-երգ», Շաւարշ Ա, և վարդէնի», «Առնակ», «Կար», Սօսիք Արագածոտան» և «Վաշտակ»: Սորանից միայն Սօսիք Արագածոտան-ը արծակ վէպ է և գրած է գրաբառ, մնացեալ վեցը բոլորն էլ գրուած են աշխարհաբառ ոտանաւորով և շատ ընդարձակ բաներ են: Առաջին երկուսը—Ճայկերգը և Արամ-երգը—նա շատ վաղուց արդէն միտք էր դրել գրելու և սկսել էր նիւթեր հաւաքել թէ չաշտարխանում և թէ Նախիջևանում—ժողովրդի բերանում պահուած ղանաղան ղրոյցներ և աւանդութիւններ, բայց դորան արդելք էր եղել, նախ, ժամանակի սղութիւնը, երկրորդ, նորա հայրը: Մենք միշտ չենք ունեցել կարդալու այլ գրուածները և նորա միւս բաղմաթիւ մինչև յայսօր անտիպ մնացած պատմական, բանաստեղծական, գրական և կրօնական երկերը, բայց ի նկատի առնելով, որ Սերովբէ վարժապետը յատկապէս արգելք է հանդիսացել այլ երկու երկի գրուելուն, կարելի է եղրակացնել, որ նոցա մէջ կան ալնարկութիւններ այն ժամանակուայ հայ կեանքի նամանաւանդ չաշտարխանի և Նախիջևանի կեանքի ղանաղան երեւթների և նոցա շրջապատող մարդկանց մասին, որոնց գրաւորապէս երեւան գալը կարող էր պէսպէս անախորժութիւնների դուռն բանալ նոցա համար:

Պատկանեանցի Ռոստովի բանտը փոխադրուելու հետ միասին փոխադրուում է Ռոստովի գաւառական դատարանը և

նորա գործը: Նա մեղադրուում էր, բացի Խալիբի կեանքի դէմ սպանութեան փորձ անելու գլխաւոր յանցանքից, այլ ևս մի երկու-երեք փոքր յանցանքներում—Նախիչևանցի Չէօրէքչեանից 10 կնիզ թղթադրամ ստանալու գործում, լանտից փախչելու փորձ անելու դորժում և կնիզ դրամ կտրող Նիկօլայ Գոլուբնիցկուն իւր տանը պահելու և նորան թէ Նախիչևան Հայոց Մագիստրատի և թէ տէրութեան ձեռքից փախչել-աղաւաղելու միջոց սալու գործում: Խալիբը իւր գործի համար դատարանին ներկայացնում է, բացի բառօն Կէյստի արձանագրութիւնից և ներկայ եղող անձանց զրաւոր վկայութիւններից, այլ ևս երկու գրաւոր փաստաթուղթ—Մարկոս աղայի 1832 թուին Պատկանեանց ընտանիքի մասին կազմած «բրիկաւորի» ռուսերէն թարգմանութիւնը և Տէր-Պետրոս Պատկանեանցի իւր եղբորը Ստաւրոպօլից 1852 թուի հոկտեմբերի 9-ին գրած նամակը, որոնցից առաջինը բնորոշում է ընդհանրապէս Պատկանեանց տոհմի անհաշտ և խռովարար բնաւորութիւնը և մասնաւորապէս Տէր-Գաբրիէլի չարայայդ ու խռովարար ընթացքը հասարակաց գործերում, իսկ երկրորդը նկարագրում էր նորա պատկերը ամենասեւ զոյներով իբրեւ եղբոր, իբրեւ հարադատի ընտանեկան գործերում: «Դու մտածեա՛, ի միշի այլոց ասուած է այդ նամակում, զո քո չես խոցեալ օծախայթ լեզուաւդ. ի մանկութենէ քումմէ նախ զուսուցիչս քո, ապա զաշակերտակիցս քո, ապա զատենակալս քո, զերանելի ծերունի զյօհաննէս առաջնորդն. ապա զբոլոր հոգեւորական ուխտն Աստրախանայ. դու չէի՞ր պատճառն, որ բոլոր տամբ թողաք զաստրախան և եկաք ի Նախիչևան. չէի՞ր դու պատճառն ապարադրութեան ծերունի Տէր-Գաբրիէլի անուանակցի քում, դու չէի՞ր պատճառ ցրելոյ եղբարց ի միմեանց. ի միտ բեր զինչ արարեր ընդ ծնողս քո, քանի՞ցս մայր քո, որ ծնաւ զքեզ, արտասուեաց ի քէն, քանի՞ցս անգամ հայր մեր յանգզամ բանից քոց վիրաւորեալ, ուշաթափ անկաւ լերկիր կիսամեռ. ո՞չ ապաքէն նեղեալ ի քէն եղբայր մեր Գէորգ արբ զթոյն մահու. միայն ես տոկացի քեզ, անուն և արիւն եղբայրութեան կապէին զիս ընդ քեզ... բայց ոչ ցանկամ զի որդիք

քո զնասցեն ընդ ընթացից քոց. կարծեմ լաւ գիտես զի ճշմարիտն տեսն, ապա թէ ոչ՝ հարց ցանցաւորս ի ճանապարհի և ցգիշերապահս Նախիջևանայ. զոր ինչ խօսեալ ես և կասկածեալ զինէն, կարծեմ թէ զու առաւել յարմարիս, զի զոլով հրաժարեցուցեալ զքեզ յամենայն դործոց, կարծես թէ կամիս զայսպիսի դործս յառաջ տանել, զի ուսեալ գուցէ իցես յառաջին կաւատաց քոց, զորս շատ ունիս, առ որս մարդեալ ես...»։ (10)։

Բացի վերոյիշեալ վաւերաթղթերից, որ Խալիբը ներկայացնում է մեղադրեալի դէմ դատարանին գործի ջննութեան ժամանակ, 1853 թուի սեպտեմբերի 23-ին տալիս է քննչին հետեւեալ գրաւոր ցուցմունքը. «Ճիշդ է, որ Թերզիեանը, երբ ես առաջին անգամ վերադարձայ, չեմ յիշում որ թուին, Տադանրոզից, յալտնեց ինձ Իսմայիլյեանի իրան հաղորդած լուրը, թէ Տէր-Գարրիէլ Զահանան միտքը դրել է ինձ սպանելու։ Առաջին նուազ այդ լուրը ինձ անհաւատալի թուաց, որովհետեւ դժուար էր երեւակայել ու կարծել, որ մի հողեւորական անձն միտքը դրած լինի ձեռնամուխ լինելու. մի այդպիսի զարհուրելի ոճրագործութեան։ Այնու ամենայնիւ ճշմարտութիւնը մերկացնելու նպատակով, ես յանձնեցի Թերզիեանին և Իսմայիլյեանին հարկաւոր և յարմարաւոր միջոցները գործադրելու։ Այդ Թերզիեանը և Իսմայիլյեանը իրանց կողմից ինձ հաղորդեցին Պատկանեանց Զահանայի յանցանքը երևան հանելու համար իրանց գործ դրած հնարները և գործողութիւնները։ Դռքա զիջանելով Զահանայի աղաչանքներին, երեսանց համաձայնում են զրանելու մի աւազակ ինձ սպանելու համար և ներկայացնում են նորան մի կեղծ սրիկայ, որին Պատկանեանցը տալիս է առաջին անգամ 13 ուռլլի։ Այս բոլորի մասին Թերզիեանը և Իսմայիլյեանը ինձ յալտնելով, աւելացրին, թէ Պատկանեանցը այնչափ հաստատապէս վնուել է զլուխ բերել իւր չարագործութիւնը, որ մինչև իսկ իրանց նորան նպատակուց հրաժարուելու դէպքում ևս նա չը պէտք է որ դադարի ուրիշ ճանապարհներով հասնելու իւր նպատակին։ Ահա՛ հէնց այդ պատճառով յանցանքը հէնց տեղն ու տեղը մերկացնելու և իմ կեանքս պահպանելու համար, ես կաղմեցի մի առանձին ծրա-

դիր, որ և հրամայեցի գործադրել ճշդութեամբ, նախապէս աղատելով բանտից Թերզիեանին մի 7—10 օրով: Պատուիրելով, որ նոքա շարունակեն խաղալ իւրեանց խողը քահանայի հետ, ես զնացի Տադանրոզ և տնժամը զեկուցի այդ մասին քաղաքապետ պ. Լիվէնին: Նորին պալատաւարաւորութիւնը բարեհաճեց յանցանքը մերկացնելուն նպաստելու համար, ուղարկել Նախիչևան ժանդարմների պես շտաբս-կապիտան բառօն Կէլստին երկու ժանդարմի հետ, և Պատկանեան քահանան օգոստոսի 10-ին զիշերը բռնուեց հէնց տեղն ու տեղը, ինչպէս որ այդ մանրամասնարար դրուած է գործին կցած արժանագրութեան մէջ: Պատկանեանցի Նախիչևանում ապրելու երկար տարիներէ ընթացքում ես երբէք նորան չեմ հալածել, երբէք չեմ սպառնացել, այլ, ընդհակառակը, կարելի է ասել, որ ես եղել եմ նորան բարեսացակամ և բարերար, որովհետև նա երբ 1845 թուին հայոց կաթողիկոսի հրամանով աքսորուեց Նախիչևանից Թիֆլիս, ես էի, որ հասարակութեան խնդիրքով միջնորդեցի վեհափառ կաթողիկոսի առաջ՝ նորան նորից Նախիչևան վերադարձնելու, չեմ խօսում արդէն ուրիշ բաղձալթիւ բարերարութիւնների մասին, որ ես արել եմ նորան և որ նա ինքն էլ խոստովանեց բոլորի առաջ օգոստոսի 10-ին, ինչպէս այդ գրուած է արժանագրութեան մէջ: Երբ որ Ս. Էջմիածնի հայոց Սիւնհոդոսի կարգադրութեամբ Պատկանեանցը զրկուել էր քահանայագործութեան իրաւունքից այն ապօրինութիւնների համար, որ նա գործել էր իբրև անպաճ հոգեւոր կառավարութեան, և ուղարկուել էր Նախիչևան այդ գործի քննութեան համար Զալալեան Սարգիս վարդապետը, ես նորա խնդիրքով կամեցայ պաշտպանել նորան, բայց տեսնելով, որ նա պատժուած է ալնպիսի յանցանքների համար, որ նկատել է և նորին սրբութիւնը, յետ կացալ: Սյդ առիթ եղաւ նորան ղեկավարելու ինձանից և Թշնամանաւու իմ դէմ, և այդ Թշնամութիւնը զնսյով զօրացաւ և, վերջ ի վերջոյ, բերեց, հասցրեց նորան ներկայ ոճրագործութեան: Սորա հետ միասին ես աւելորդ չեմ համարում մատնացոյց անել և այն հանգամանքի վրայ, որ, նախ, Պատկանեանց քահանան, բացի նորանից, որ մասնակից է եղել

1834—35 թուերին կեղծ դրամ կտրող Կրուտիկովի զործին, այլ և մասնակցել է 1851 թուին Նախիչևանում բռնուած սուտ լիանական ռուբլիանոցներ շինողների զործին, որի համար և նա ենթարկուած է դատի, և զործր այդ մասին դտնուում է ներկայումս Ռոստովի քաղաքային Մագիստրատում և գաւառական դատարանում. երկրորդ, օրէնքով քննութիւնը լինում է յանցաւորին դտնելու և յանցանքը երեան հանելու համար, իսկ այս դէպքում քննութեան կարիք էլ չկայ, որովհետեւ յանցաւորը յայտնի է և բռնուած է հէնց յանցանք զործելու տեղում և, որ դիտաւորն է, նա, յանցաւորը, խոստովանել է իւր յանցանքը բոլորի առաջ, ուրեմն, այլ ևս ի՞նչ քննութիւն, ի՞նչ ապացոյց պէտք է: Երկար ու բարակ քննութիւնը յանցաւորին առիթ և ժամանակ է տալիս միայն հնարել պէսպէս բարուրանքներ ճշմարտութիւնը քողարկելու և զործր խննելու նպատակով»:

Գործը Ռոստովի գաւառական դատարանում քննուելուց յետոյ, անցնում է Եկատերինոսլաւի դատական սլովատը, և երկու տեղն էլ վճռուում է յօգուտ Պատկանեանցի ⁽¹¹⁾: Պալիքը, յայտնի բան է, բաւական չի քնում ալդպիսի վճիռներից և զործր փոխադրում է Պետերբուրգ բարձր ատեանը— ձերականոյտ, որ 1857 թուի դեկտեմբերի 17-ին փոխելով Եկատերինոսլաւի դատական պալատի քրէական բաժնի վճիռը, որոշում է անբասիր ճանաչել Պատկանեանցին միւս երեք մեղադրական կէտերով նորա վերալ բարձած յանցանքներից, իսկ չորրորդ կէտում— Պալիքի կեանքի դէմ սպանութեան փորձ անելու գործում, յանցաւոր, որի համար և դատապարտում է նորան աքսորանքի Սիբիրի կողմերը, նախապէս զրկելով նորան ամեն իրաւունքից: Իւր այդ դատաւճիռը ձերակոյտը հիմնում է հետեւեալ պատճառաբանութիւնների վերաջ՝ նախ, Նախիչևանցի Կարապետ Իսմայիլցեանը և Պաչերես Թերզիեանը հաստատելով ալն արձանագրութիւնը, որ 1853 թուի օգոստոսի 10-ին կազմել էր բառօն Կլէյստը, աւելացրել են, թէ իրաւ որ Պատկանեանը երկու ամիս շարունակ յորդորում է եղել նորանց սպանելու Խալիբին. նոքա բերել են նորա մօտ Չերմաշև աղ-

գանուհով մէկին, որին և Պատկանեանցը կաշառել է, և որովհետեւ այդ Ջերմաշէր պահանջում է եղել անմիջապէս 300 ռուբլի, այդ պատճառով էլ էլ նա չի համաձայնել, այլ կոմեցել է նոյն գումարը տալ մաս-մաս՝ առաջ 13 ռուբլի, յետոյ 30, և այլն: Նոքա, վերջապէս, խոստացել են նորան դանել երեք սրիկայ անծն աւելի չափաւոր վարձատրութեամբ և առաջարկել են նորան խօսելու նոցա հետ պայմանաւորեալ տեղում, դերեզմանատանը, որ և ընդունել է Պատկանեանցը: Երկրորդ, Ջերմաշէր լիովին հաստատել է Իսմայիլցեանի և Թերզիկեանի ցուցմունքը, թէ Պատկանեանցը ճիշդ որ յանձնել է իրան սպանելու Պալիբին, որի համար և ինքն Իսմայիլցեանի դրդմամբ պահանջել է 300 ռուբլի անմիջապէս, բայց Պատկանեանցը չի համաձայնել, այլ խոստացել է հատուցանել փոքր մաս-մաս, և կոչելով իրան միւս անգամ, տուել է 13 ռուբլի և ասել է, «Նայիր, ատրճանակով կամ հրացանով չըստանես, այլ դաշոյնով պիտի կտրես գլուխը, այդ աւելի հաստատ կը լինի»: Երրորդ, Ստասիւկ և Ալէյխին ժանդարմները և Նախիչևանցի Օհան Չուբարեանը և Գրիգոր Լոյսպարոնեանը լիակատար կերպով հաստատել են Կիւյտի կողմած արձանադրութիւնը և իրանց կողմից էլ աւելացրել են, թէ Պատկանեանցը տեսնելով Պալիբին դերեզմանոցում, ասել է նրան հայերէն. «Արտեմ Պաւլիչ, խնայեցէք». և երբ Պալիբը հարցրել է, թէ ինչո՞ւ համար նա կամեցել է սպանել իրան, նա պատասխանել է, ընկնելով նորա ոտքերը. «Եթէ դուք դատելու լինէք ինձ իմ յանցանքների հիման վերայ, կը տեսնէք, որ դոքա շատ ծանր են. ես արժանի չեմ ներողամտութեան, բայց խնայեցէք ինձ իմ երեխաներիս համար»: Նոյնը չնչին տարբերութեամբ նա կրկնել է ռուսերէն Կիւյտին, Սիմեօնովին և Ջէյթունեանին, աղաչելով նոցա խնայել իրան: Զորրորդ, Տէր-Մարտիրոս Թորոսեանը և Տէր-Պօղոս Խաչեանը հաստատելով Կիւյտի արձանագրութեան մէջ առաջ բերած հանգամանքները, աւելացրել են, թէ երբ ինքեանք հարցրել են Պատկանեանցին, թէ այդ Բնէ է նշանակում, նա պատասխանել է. «Մեղայ ձեզ, այսպէս պատահեց, խնայեցէք», չինգերորդ, Ռոստովի մեղա-

նին Ֆեօդոր Գաւրիլովը հաստատելով արժանազորութիւնը, հազորդել է, թէ ինքը կանչուած է եղել 1853 թուի օգոստոսի 10-ին երեկոյեան ժամը 10-ին Պալիքի բակը, որտեղից և Պալիքն ուղարկել է իրան գերեզմանատունը երկու ժանդարմների հետ, որոնք պիտի գործէին իրանց պետից ստացած հրահանգների համաձայն. նոքա էլ իսկոյն փոխել են իրանց շորերը և ճանապարհ են ընկել Թերզեանի հետ, և որ Պատկանեանցը յորդորելով իրան, Գաւրիլովին, և ժանդարմներին սպանելու Խալիքին, ասել է. «Նայեցէք, չը վիրաւորէք նորան, թէ չէ նա կենդանի կը մնայ. աշխատեցէք գլուխը կտրել»։ Վեցերորդ, առաջին դատուոր Զէյթունեանի կառապան զիւղացի Դուռնայէր ցոյց է տուել, թէ ինքը, չի լիշոււմ, թէ ո՞ր թուին ու ամսին, տարել է իւր պարոնին ուրիշների հետ քաղաքից դուրս, բայց թէ ինչ է կատարուել այնտեղ, նա չի տեսել միտ թեան պատճառով, այլ միայն լսել է, որ մէկը Պալիքից ներողութիւն է խնդրել։ Եօթներորդ, Պատկանեանցի կառապան Գաւրիլ Կլիմովը ցոյց է տուել, թէ 1853 թուի օգոստոսի 10-ին ինքը տարել է իւր տիրոջը մի քանի տեղ. վերչապէս, քահանան իւր բնակարանի մօտ մի մարդու հետ խօսելուց լետով, հրամայել է իրան իջնել կառքից և տուն երթալ, իսկ ինքը գնացել է չի կարող ասել, թէ ուր։ Իսկ աստիճանաւոր Զերկասկաբնակ Կորչևսկին, որի մասին Պատկանեանցը ասել է, թէ իբրև թէ պէտք է խնդիր գրէ, եղել է նորա գործի համար, և ինքը Խսմայիցեանի և Թերզիեանի առաջնորդութեամբ գնացել է քաղաքից դուրս, որ տեսնուի նորա ուղարկած մարդու հետ և խնդրած փողը տալ նորան, ցոյց է տուել, թէ ինքը ոչ թէ միայն Պատկանեանցի հետ ոչ մի յարաբերութիւն չի ունեցել, այլ և ոչ մի թուղթ մի որ և է գործի մասին չի գրել նորան և փող էլ երբէք չի ստացել նորանից։

ԵՐՈՒԱՆԴ ԵԱՆԱԶԻԶ

(Վերջը միւս տնգամ)